

1041

15
u - 65

188.5

2010

2008

ՀԱՄԱՌՈՏ

ՓԵԼԻՍՈՓԱՅՈՒԹԻՒՆ

9170-աշ

15

65

ՀԱՄԱՌՕՏ
ՓԻԼԻՍՈՓԱՅՈՒԹԻՒՆ

36

Գ Ր Ե Ց

ԽՈՐԷՆ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍ

ՀԱՅՐ ՎԱՆԱՅՆ ԱՐՄԱՆՈՒ

Հրահանա Հասարակաց Կրթութեան պարտական

6474-57

Ի ՆԻԿՈՄԻԿԱ

Ի ՏՊԱՐԱՆԻ Զ. Ս. ԱՍՏՈՒԱԾԱԾՆԻ ՎԱՆԱՅ ԱՐՄԱՆՈՒ

— 1885 —

**ԱՔՇԱՏԱԿ
ՄԵԾԱԳՈՅՆ ՍԻՐՈՅ**

ԵՒ Ի ՍՓՈՓԱՆՍ

ԱՆՄԻԹԱՐ ՏՐՏՄՈՒԹԵԱՆ

Ի ՄԱՀՆ

ՎԱՂԱՍԵՌԻԿ ՈՐԴԻՈՑՆ ԻՒՐՈՑ

Տ Ի Գ Ր Ա Ն Ա Յ

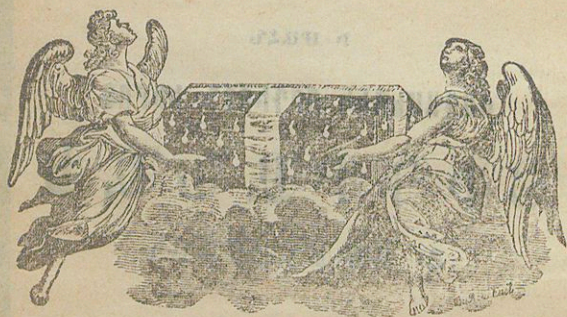
Հ. ԱԹԱՆԱՍԵԱՆ

ՆՈՒՐԷ

ՀԱՅՐՆ ՈՐԴԵՍԷՐ

ՀԱՄԱՐԶՈՒՄ Գ. ԱԹԱՆԱՍԵԱՆ

23 ՓԵՏՐՈՒՄ 1885

ՅԱՌԱՋԱԲԱՆ

Արմաշու վանուց միաքանութիւնը՝ իրեն գլխաւոր ծառայութիւն ընտրելով զաստիարակութիւնը՝ բոլոր անդամներով ուսուցչութեան պաշտօն կը վարէ Վանուց վարժարանին մէջ՝ իւրաքանչիւրն իւր լաւ սերտած ուսմանն համար։ Նուաւստ՝ որ պատիւ ունեցեր է սոյն համեստ եւ ուսումնասէր հասարակութեան գլխաւորն ըլլալու՝ իմաստասիրական դասերը կ'աւանդէր աշակերտաց ինչպէս նաեւ ի կարգին եկեղեցական Պատմութիւնն եւ Քրիստոնէական Աստուածաբանութիւնը, որք նոյնպէս իմաստասիրութեան ընկերացող ուսումններ են։

Կարելւոր այս գիտութեանց համար լաւագոյն դասագրքեր պատրաստ չ'կենալով՝ ստիպուած եմք զգուշութեամբ թարգմանելով պատրաստել ուրիշ լեզուներէն, այն կարգի հեղինակներ միայն ընտրելով առաջնորդ՝ որոյ կրօնական եւ իմաստասիրական վարդապետութիւնը հակառակ չ'ելլեր ոչ ուղիղ փրկութիւնութեան եւ ոչ ողջամիտ աստուածաբանութեան եւ հետեւապէս ազգային աւանդութեան։ Որովհետեւ մեր ուսման չիմը որքան իմաստասիրական՝ նոյնքան ալ եկեղեցական է, ուստի ոչ իրրեւ յանդուզն իմաստասէր փորձական վարդապետու-

Թեան ծայրը նետուելով՝ նիւթապաշտութեան ասպարէզ
կը բանանք մեր աշակերտաց , եւ ոչ իբրեւ յոռի աս-
տուածաբան ամեն ծանօթութիւն , բացայայտութիւն
կամ ասպացոյց միայն եւ միայն աստուածային լուսոյ ըն-
ծայել կ'ուսուցանենք : Սակայն , չենք անապարծիր՝ թէ
նորադոյն վերլուծութիւն կը կատարեմք իմաստասիրա-
կան եւ աստուածաբանական դասերու , այլ որքան կա-
րելի է կը ջանամք՝ որ մէկ կողմանէ բանականութեան
պատիւը պահեմք , միւս կողմանէ ալ Աստուծոյ երախ-
տիքը կամ ճշմարտութեան ձրի պարզեւք իմաստուն եր-
կիւղածութեամբ մեծարեմք : Մեր , ինչպէս նաեւ մեր
առաջնորդն եղող հեղինակին , աշխատութեան նորու-
թիւնն յայտ է՝ որ ուղիղ հաւատոյ եւ բարոյականի
խանդար ածող փիլիսոփայական սխալմունքները եւ նու-
ցա հեղինակները ցոյց տալով՝ մոլորութեանց արմատ ե-
ղող դրութիւններէն համբալնները կ'զգուշացնեմք : Հրա-
պարակաւ եւ առանին այս եղած է սկիզբէն ՚ի վեր մեր
համոզումն ու աշխատութիւնը , ինչպէս եկեղեցւոյ ա-
տեանը եւ դասարաններու մէջ , նոյնպէս եւ հրապարա-
կային թերթերու մէջ :

Ճշմարտութեան կամ Աստուծոյ կուսակիցները եւ
մարդկային ողջմտութեան բարեկամները ժամանակին յա-
րուցած նորութեանց դէմ՝ նոր եւ առաւել պայծառ բա-
ցատրութիւն հանելու են եւ այնպէս ուսուցանել իրենց
ունկնդիրները կամ աշակերտները , որովհետեւ դադա-
ւարաց հոսանքը անդադար է , եւ մշտանոս վտակի պէս
ամեն անգամ յատակ չը վազեր . ինչպէս որ վտակի մը
ոչ պղտորութիւնը նոր կ'ըլլայ եւ ոչ յատակութիւնը , նոյն-
պէս ալ վարդապետութեան ոչ ուղղութիւնը նոր է եւ
ոչ սխալը , այլ ժամանակ առ ժամանակ մի եւ նոյն ուղ-
ղութիւն կամ մի եւ նոյն սխալ նորէ նոր կ'երեւին ,
յորմէ կըշիօթին պատմութեան անտեղեակները :

Գերադոյն այս պարտաւորութեան համեմատ մեր
համեստ նպատակն եղած է այս դասադրքով մեր աշա-

կերտաց եւ բոլոր ազգային ուսանողաց միտքը բանալ
դէպ ՚ի ճշմարտութիւն իմաստասիրական՝ ըստ ծրագրի
եւ ըստ դասադրոց , որ քրիստոնեայ աշխարհաց զիտուն-
ները ընդունած են :

Այս անգամ հրապարակ կ'ելլէ միայն առաջին մա-
սը , այն է Հոգեբանութիւնը ըստ խնդրոյ մեր պատուա-
կան մէկ բարեկամին , որ ՚ի յիշատակ իւր սիրելի որ-
դւոյն եւ մեր իսկ աշակերտի ուղեց իւր ծախուք տպա-
գրել տալ , եւ այսու ազգային ուսանողաց օրհնութիւ-
նը պաղատել վասն հոգւոյ վաղամեռիկն ՏԻԳՐԱՆԱՅ , որ
ծաղկելու մօտ եւ յապագային հասուն պտուղ ընծայե-
լու յուսալից տրամադրութիւններով լի՝ մանուկ հասակի
մէջ՝ տարածած մեռանելով ողբացոյց շատ զՀայրն եւ իր
բոլոր ուսուցիչները : Մնացորդ մասերն ալ հետզհետէ
տպագրելով պիտի ջանամք ամբողջացունել :

ԽՈՐԷՆ ԵՊԻՍԿՈՍ

Հ. Վ. ԱՐՄԱՇՈՒ

ՓԻԼՍՈՓԱՅՈՒԹԻՒՆ

ՆԵՐԱԾՈՒԹԻՒՆ

Փիլիսոփայութեան վրայ առհասարակ .

Ա . Փիլիսոփայութեան առարկայն : Փորձառութեան ներքեւ ինկող երեւոյթներէն ոմանք չենք կրնար , տարածութեան և շարժման պէս , զգայարանաց և անոնց օժանդակ արուեստական միջոյներով ճանաչել , այլ միայն մտօք , և կ'ըսուին խորհրդոյ երեւոյթ' ինչպէս են Դարեւ , Յիշէլ , Կաթէ : Այս երեւոյթներուն զգայարանաց ներքեւ չ'անկանելը կը հաստատէ' թէ կարդ մը էութիւն կամ բնութիւն կայ՝ որ էապէս որոշէ 'իմարմնոյ , և կ'ըսուի հոգեղէն էակ կամ հոգի : Ինչպէս որ բնագիտութիւնը մարմնոց և նոցա յատկութեանց և օրինաց վրայ կը խօսի , փիլիսոփայութիւնն ալ այս հոգւոց վրայ կը խօսի . նախապէս մեր հոգին կը քննէ , զի փորձառութեան ներքեւ ինկող առաջին հոգեղէն էակն է , անոր վիճակը կամ որպիսի

սութիւնը կ'ստորագրէ, կարողութիւնները կը բացատրէ, և աննիւթական ըլլալը կ'ապացուցանէ, յետոյ կը քննէ թէ ինչ են հոգւոյն վերջին վախճանները, ինչ են գիտութեան, երջանկութեան և առաքինութեան թէութիւնները, ինչ են մտաց և կամաց կանոնները, ամենէն վերջն ալ կը ջանայ գիտել այն սահմանն էակը՝ յորմէ ամենայն էակը ստեղծեալ են, և ամենայն ազգ. ԱՍՏՈՒԱԾ՝ կ'անուանեն:

Միայն փիլիսոփայութիւնը չէ՝ որ այս մեծ առարկայից վրայ ուսումն կուտայ. կայ գիտութիւն մը ևս, Աստուածաբանութիւնը, որ կը խօսի մեր հոգւոյն և անոր երկնաւոր ծագման՝ յաւիտենական վախճանին և առ Աստուած պարտուց վրայ. սակայն ասոր սկստածքը և շաւիղները փիլիսոփայութենէն շատ տարբեր են: Աստուածաբանութիւնը գերբնական խօսք մը իրեն անխախտելի հիմն առնելով՝ և նոյն հիման պահապան և թարգման կրօնական հեղինակութիւնը սեպելով՝ աւանդած վարդապետութեանց վրայ վիճաբանութիւն չ'ընդունիր, այլ դերագոյն և անսխալ հեղինակութեամբ կը պահանջէ՝ որ ըսածներն առանց քննութեան ընդունիմք: Իսկ փիլիսոփայութիւնը, ընդհակառակն, ճշմարտութիւնը խելքով գտնել ջանացող մարդոց գործ է. փիլիսոփային համար ամէն բան հետազոտութենէ սկսուելու է. համոզումն տալու կամ առնելու համար բացայայտութենէ կամ ապացուցէ ուրիշ լոյս չիճանչէր, թէպէտեւ այս համոզումն ալ շատ անգամ վեր 'ի վերոյ կրնայ ըլլալ, կրօնական հաւատքի չափ մարդու եւ անփոփոխ խաղաղութիւն չ'ընծայեր մտաց:

Ուրեմն փիլիսոփայութեան յատուկ նկարագիրը և սահմանն է խելքով ճանաչել մարդկային

հոգին, Աստուած և այն ճիշդ միջոցները՝ որովք մարդկրնայ գտնել ճշմարիտը, դեղեցիկը և բարին:

Բ. Փիլիսոփայութեան բաժանումը: Գիտութեանց բաժանումը իրենց առարկային իմաստէն կախումն կուենայ, և ըստ այնմ ընդարձակ կամ բաղադրեալ մասեր կուենան. 'ի Սկզբան, որովհետեւ ամէն փիլիսոփայ մէկ կերպ չ'էր իմանայր այս գիտութեան սահմանն և նպատակը, ուստի մէկ կերպ ալ չ'բաժանեցին: Հիները փիլիսոփայութիւն ըսելով ամէն բանի վրայ գիտութիւն ունենալ կը հասկնային. ուստի մարդկային հմտութեանց ամէն ճիւղերն ալ փիլիսոփայութեան մասն համարեցին. ըստ այսմ Պլատոն և անոր աշակերտները փիլիսոփայութիւն ըսելով կը հասկընային տրամախօսութիւն, բնագիտութիւն, բարոյագիտութիւն. Արիստոտել ալ երեք մասի կը բաժնէր, բանաստեղծական, գործնական տեսական, և ասոնց ներքեւ ուրիշ մասեր կը շարէր, բնագիտութիւն, չափագիտութիւն և փիլիսոփայութիւն առաջին կամ Աստուածաբանութիւն Արիստոտելի և անոր աշակերտաց ըզուով այլ վերջինը կըսուէր նաեւ Բնագիտութեան, որ կ'ընշանակէ թէ այս գիտութիւնը այն էակին վրայ կ'ըստի, որ անդր և 'ի վեր է քան զբնութիւն երբեմն ալ Իսթափութեան կըսուէր. իբր թէ սորս առարկայն է հետազոտութիւն այն ընդհանուր որպիսութեանց որովք էակ մը կը ներկայանայ մարդկային մտաց:

Երբ փիլիսոփայութեան սահմանը չափաւորուելով՝ եղև, ինչպէս հիմայ, գիտութիւն կամ ուսում միայն հոգեղէն էակաց՝ բնականաբար բաժանուծ ներն ալ քիչցան:

Այսօր, չորս գլխաւոր առարկայ կը ճանչցուի փիլիսոփայութեան. առաջին՝ Հոգի, և ասոր գործողութիւնները կարողութիւնները և բնութիւնը. երկրորդ՝ շաւիղ մտայ և քննութիւն ճշմարտութիւն նեւք բերելու հնարքին. երրորդ՝ անարցունցումն խտուածային էութեան և նորա ստորոգելեաց. չորրորդ՝ բարոյական կատարելութիւն մարդոյ, և անոր սլեւայլ պարտքերը և վերջին վախճանը ։ Այս չորս տեսակ նիւթոց համար փիլիսոփայութիւնն ալ չորս գլխաւոր մասին կը բաժնուի. Հոգեբանութիւն, Տրամբանութիւն, Արդարաբանութիւն և Բարոյագիտութիւն ։ Իբրեւ աւելուած՝ բայց կարեւորագոյն մասն փիլիսոփայական աստղըքին կրնայ սեպուիլ նաեւ փիլիսոփայութեան պարտքն, որ ճշմարտութիւն ձեռք բերելու համար անհրաժեշտ ժամանակ գործածուած մարդկային տանքները շանից վրայ կը խօսի, և կը պատմէ թէ որ փիլիսոփայ ինչ վարդապետութիւն ունեցեր է ։

Գ. Դասաւորութեան մասանց փիլիսոփայութեան Գիտուններն իրենց մէջ փիլիսոփայութեան մասերը շարելու ողմանէ ալ շատ տարբերեցան. ոմանք Տրամբանութիւնը նախադաս համարեցին, ինչպէս միջին արու Գպրոցականք. ոմանք Հոգեբանութիւնը, յլք Աստուածաբանութիւնը ։ Ամենէն բնական և սերբի յարմար դասաւորութիւնն է յառաջոյ դնել յն խնդիրը՝ ուստի միւսները կախումն կունենան, յնպէս որ՝ այն առաջինը լուծուելուն պէս՝ հետեւալներն ալ լուծուին, որպէսզի միտքը յոյժ մերաւոր և ծանօթ ճշմարտութեանն ճանբայ ելլելով՝ իւրապէս վերանայ հեռաւոր և մութը մնացած ճարտութեան ։ Արդ, մարդուն ներկայացող առա-

ջին առարկայն ինքն իսկ է, և իւր վրայ ուսած ծանօթութեանն կախեալ է իւր բարոյական կատարելութիւնը և Աստուածգիտութիւնը, վասն որոյ փիլիսոփայութեան մասանց շարքին մէջ առաջին կարգը հոգեբանութեանն է։ Այսու բտել չեմք ուզեր, Յոյն իմաստակաց ոմանց պէս, թէ մարդն է շալի և կուպար ամենայնի, այլ վասնզի կ'ընդունիմք և այնպէս ալ է՝ թէ մեր հոգին և անոր իմացական զարգացումն և գաղափարաց արդասաւորումն ուսանելով՝ ամէն ուրիշ հետազոտութեանց ճանապարհը կը դիւրանայ ։ Կարելի է, որինակի համար, որ էակի գաղափար ունենամք առանց ուսանելու կանխութեան, և մեր իմացական և աղատ էութիւնը պարտքն ինչ է կրնամք հասկնալ՝ եթէ չեմք սորվեր կանխաւ թէ ինչ է մեր բնութիւնը և ինչ է վախճանն իս ։ Հոգեբանութեան ետեւէն կուգայ տրամբանութիւնը կամ որ նոյն է՝ մարդկային մտաց ծանօթեան ծանօթը հետեւցունելու գրութեան գիտութիւնը ։ Ասկէց յետոյ կը բարձրանամք Աստուածաբանութեան, համառօտ նախագիտելիք մը ուսանելով բնաղանցութեանն, որպէսզի Աստուած էակին վրայ ուսումն առնելէ յառաջ մտքերնիս լաւ մշակած և բոլոր մտաւորական ոյժերնիս ժողոված լինիմք ։ Եւ որովհետեւ մեր բարոյականին հիմը այնքան հաստատուն բռնել կարելի բան չէ, մինչև որ զԱստուած և անոր արդարութիւնը կամ կրօնքը չը սորվիմք, ուստի Աստուածաբանութեանն անմիջապէս յետոյ բարոյագիտութիւնը պիտի դնեմք ։ Դեղագիտութիւն ըսուած մաս մ'ալ կայ, ընդարձակ փիլիսոփայութեան մէջ՝ որ կը ճառէ գեղեցիկութեան և մեր դէպ առ այն ունեցած բնական զգաց-

ման վրայ : բայց որովհետև Եւրոպացւոց դպրոցներուն մէջ համառօտութեան ծրագրէն այս մասը դուրս ձգել սովորութիւն եղած է , մենք ալ անոնց պիտի հետևիմք , թէպէտև բանաստեղծութեան և արուեստի ղդացումն ունեցողներու համար օգտակար կրնայ ըլլալ : Ամենէ վերջն ալ փիլիսոփայութեան պատմութիւնը պիտի դնեմք , որ սորվիմք թէ սկիզբէն մինչև այս օրերս , մօտ 2,400 տարիներէ 'ի վեր , փորձառութիւն և բանականութիւն մերթմիացեալ և մերթ բաժանեալ՝ ինչ խնդիրներ բացեր են , ինչ փիւսաբանութիւններ յարուցեր , և ի՞նչ պէս լուծեր են :

Դ . Փիլիսոփայութեան օրհասն : Ուրիշ փիլիսոփայութեան օրհասն : Հիները մարդկային կրթութեան միջոց կը համարէին փիլիսոփայութիւնը : Կիկերոն կ'ըսէր՝ թէ փիլիսոփայութիւնը հիմնարկեց քաղաքները , ազնուացուց բարքերը , կատարելագործեց արուեստները , ուղղեց օրէնքները . սորվեցուց մարդոց՝ թէ ի՞նչ միջոց կրնան գործածել առաքինի ըլլալու և մոլութիւն և կիրք զսպելու համար : Հիմայ որ փիլիսոփայութիւնը առջի պէս ամէն բանի գիտութիւնը չէ՝ Կիկերոնի ըսածը թերեւս չափազանց համարուի , սակայն այս չափաւորութեան մէջ ալ արդարեւ անգնահատելի է արժէքը և շատ մեծ են արդիւնքները՝ որ կը բոլին՝ նախ առաքիկայէն , երկրորդ՝ ուրիշ գիտութեանց հետ ունեցած յարաբերութիւններէն : փիլիսոփայութեան առաքիկայն է , ինչպէս արդէն ըսեր եմք , հետազօտութիւն մարդկային բնութեան և անոր նպատակին : Ասկէ աւելի ուսանելու արժանի ի՞նչ բան կրնայ ըլլալ . որ մարդկանց անտարբեր լինել և իմանալ չ'ուզեր , թէ ինք

ինչ է , և փասքալի պէս մտատանջելով չ'փնտռէր ամենախոր տխրութեամբ . — չ'գիտեմ ո՞վ զիս դուռայս աշխարհը , ի՞նչ է այս , ի՞նչ եմ ես , ի՞նչ է մարմինս , զգայարանքներս , հոգիս՝ և ԵՍ ըսուած բանը՝ որ կը խորհի այս բաներն և ինք իրեն վրայ ալ կը մտածէ , և դեռ շատ բաներ ալ կան՝ որ չ'գիտեր : Սա ստուգիւ գիտեմ՝ որ պիտի մեռնիմ , և մահէ աղատումն չ'կայ , բայց մահն ի՞նչ է —

Եթէ մեր ծագման և վախճանին վրայ այս ծանր բայց մթին խնդիրները հասկցուն՝ քիչ ազդեցութիւն կընեն մեր բարոյականին և երջանկութեան վրայ : Դիցուք թէ հաւատքը մօքերնիս լուսաւորեց՝ սակայն ուր դնեմք մեր ներքին անհերքելի փափաքը՝ որ շարունակ փնտռելու վրայ է՝ թէ ի՞նչ ապացոյց ունիմք մեր այս հաւատքին , և ո՞չ ապաքէն նոյն իսկ հաւատքի և կրօնի ճշմարտութեանց արժէքը կշռելու համար իմաստասիրութեան և խորհրդածութեան ոյժը պէտք է : Եկեղեցւոյ ամենէն մեծ ծառայութիւն ընողներն ալ գլխաւորապէս նոյն իսկ այն վարդապետներն էին՝ որ փիլիսոփայութեան մէջ ալ մեծ անուն ունէին : Գալով այն առնչութեան՝ զոր փիլիսոփայութիւնն ուրիշ գիտութեանց հետ ունի , երկու պաշտօն կը կատարէ . մէկ մը՝ որ գիտութեանց հիմը կը փնտռէ , կը գտնէ . մէկ մ'ալ որ գործածուած մեթոտներուն վրայ հսկողութիւն կրնէ : Բացատրենք . ամէն գիտութիւն կամ մարդուն վրայ են կամ մարդուն համար . օրինակի համար , մէկը մարդ համոզելու համար է , և հոռտութիւն կ'ըսուի . միւս մը այս կամ այն ժամանակ մարդկային ընկերականութեան ղարդանալուն վրայ կը գրէ՝ և պատմութիւն կ'ըսուի . ուրիշ մը՝ մարդոց քաղաքավար կազմութեան և գործարանաւորման

վրայ կ'իմաստասիրէ , քաղաքադիտութիւն կ'ըսուի .
 ուրիշ մը պարտք և իրաւունք կը փաստաբանէ ,
 իրաւագիտութիւն կ'ըսուի և այլն : Ո՛չ ապաքէն
 մարդ-կեղէն բնութիւնը կամ կիրքը պէտք է գիտնայ
 հռետորը՝ որ համոզել յաջողի , պատմիչը՝ որ քա-
 ղաքական շարժմանց պատճառները պատմէ . իրա-
 ւագէտը՝ որ իրաւանց և պարտուց սահմանը ցու-
 ցանէ : Կան գիտութիւններ , ինչպէս են չափական
 և բնախօսական գիտութիւնք , որոնց հետ փիլիսո-
 փայութիւնն ուղղակի գործ չունի , և կամ չ'կար-
 ծուիր թէ ունի , բայց ո՛չ ապաքէն ասոնք ալ սկզ-
 բունքներ ունին , որ մարդ-կային մտաց գրեթէ
 բնական բղիճմունքներն են : Մարդ և բնութիւն կամ
 աշխարհ՝ որքան ալ իրարմէ տարբեր են , քանի որ
 մէկն ուսանող է և միւսն ուսանելի . ո՛չ ապաքէն
 մարդ խելքով պիտի ուսանի : Յիրաւի , առանց
 հոգեբանի պէս գիտնալու թէ ի՞նչ է իմացականու-
 թիւնը՝ խելք գործածել և լաւ գործածել կրնայ
 ըլլալ , օրինակի համար շիտակ քայելու համար
 մարդակազմութիւն գիտնալու հարկ չ'կայ , այսինքն՝
 թէ սրունքներս քանի ոսկրէ , որքան ջիւէ , յօդո-
 ւած է , երակներէ և այլն բաղկացած են . բայց այն՝
 որ գիտէ թէ ինչ կ'ընէ , և կամ այն՝ որ խորհելու
 ատեն գիտէ՝ թէ ինչպէս կը խորհի , միշտ տգէտէն
 աւելի կը գիտնայ՝ թէ ի՞նչ գաղտնիք կան այս բանին
 մէջ՝ և տգէտէն աւելի լաւ կը բացատրէ իմացածը :
 Այլ և ամէն գիտութիւն յատուկ հիմնական ծանօ-
 թութիւն մը ունի ներքեւ . օրինակի համար ,
 երկրաչափութեան համար տարածութեան գաղա-
 փարը , մեքենագիտութեան համար՝ զօրութեան ,
 չափադիտութեան համար՝ թուոց գաղափարն և այլն :

Բնագէտը կամ երկրաչափն իւր ուսման սկզբունք-
 ները կուրաբար կը գործածէ , ուստի՝ կուգան և
 ի՞նչ կարժեն չ'իմանար : Փիլիսոփայութիւնն ամէն
 սկզբանց վրայ կ'աշխատի , ալ կ'երթայ , կը գտնէ ,
 ընթացքին կը կանոնաւորէ , մեթոտնին կը պնդէ ,
 հետեւանքնին կը կշռէ , Աստուծոյ վրայ ճառելով
 կ'ուսուցանէ՝ թէ բնութեան օրէնքները պահպանող
 մը կայ , որմէն տեղեկութիւն չ'ունենար բնագէտը :

Ուրեմն փիլիսոփայութիւնն ամէն գիտու-
 թեանց հետ յարաբերութիւն ունի , բարձրէն ամե-
 նուն վրայ կը նայի , ևս և ամենուն կարգ ու կանոն
 կը հրամայէ :

ՀՈԳԵԲԱՆՈՒԹԻՒՆ

ԳԼՈՒԽ Ա.

Տարբերութիւն մարդակազմական եւ հոգեբանական եղելութեանց . — Գիտակցութիւն .

Ա . Հոգեբանական եղելութիւնք : Եթէ միայն զգայարանաց նայիմք՝ մարդու էութիւնը գիտովին մարմնաւոր է , կեանքն ալ կանոնաւոր հետեանքն է մարմնեղէն դործարանաց . բայց եթէ միայն զգայարանաց չ'նայելով մենք մեր վրայ անդրադառնամք , պիտի իմանամք՝ թէ մեր էութեան խորը կայ ուրիշ կարգ մը եղելութիւն՝ որ բնաւ նիւթոյ հետ վերաբերութիւն չունի . ինչպէս Խորհիւ , յէջիւ , Իմաստներէ , Կոյն , Կիւն , Լայլն : Այս եղելութիւնները հոգեբանական եղելութիւնք : Կ'ըսուին , պատճառն որ մեր հոգին է այս եղելութեանց կամ ենթակայն կամ պատճառը : Այս եղելութիւններն են առաջին առարկայն և հիմունքը Հոգեբանութեան կամ գիտութեանն զհոգւոյ :

Բ . Տարբերութիւն հոգեբանական և մարդակազմական եղելութեանց : Ամէն մարդոց պէս մենք ալ մարմին ունիմք : Մենք Դուք , ըսելով հարկաւ մեր այս մարմինը չեմք հասկնար . սակայն Դքն ըսելոյ իրաւունք ունիմք . պատճառն որ՝ նախ մեր վրայ կարելի չէ փոփոխու-

Թիւն մը լինի ցաւալի կամ հեշտալի, որ այս մարմինն չը ցնցէ։ Մեր մարմնոյն եթէ բարիք մը լինի կը հաճիմք, չարիք պատահի կը վշտանամք։ Երկրորդ՝ մեր այս մարմնոյն մէջ գոնէ մասեր ունիմք՝ որ մեր կամաց անմիջապէս կը հնազանդին։ օրինակի համար. — Կուէ՛ք որ Բաւոյն շարժի ըսեղուս պէս բազուկս կըշարժի, մինչդեռ ամենափոքր շիւղմը՝ որ մարմնէս դուրս է՝ որքան խիստ հրամաններ տամ՝ տեղէն չը շարժիր։ Ըսել է՝ թէ մեր այս մարմնոյն վրայ անմիջական և ուղղակի իշխանութիւն ունիմք՝ զոր բնաւ չունիմք ուրիշ մէկուն վրայ։ Ուրեմն, երկու բան կայ վրաս. մին այս մարմինն է՝ որ ամբողջ էութիւնս չէ, սակայն ես հետը միացած եմ անբաժանելի կերպիւ, որչափ ժամանակ որ մնամ այս աշխարհի վրայ։ Մարդակազմութիւնն այս կենդանացեալ մարմնոյն վրայ կը խօսի, նիւթը և ձեւը կը պատմէ, կազմն և գործողութիւններն կ'ստորագրէ, և ապա պատշաճ խելամուտութեամբ երեւոյթներէն օրէնքները կը գուշակէ, գործարաններն և անոնց վարած պաշտօնը սորվելով՝ նպատակնին կ'եզրակացնէ, գործարանաւորեալ այս նիւթոյն կեանք տուող գաղտնի սկիզբն կամարմատը կ'որոնէ։ Մարդակազմութիւնն այս տեղ կը դադարէ, ց'այս վայր տեսնուած եղելութիւններն ալ առհասարակ կը շօշափուին և կը տեսնուին։ Երբ մեր վրայ այս եւ ասոնց նման եղելութիւններ միայն գտնուէին, մարդակազմութիւն ուսանելով մարդկային ընտելութիւնն ամբողջ ուսած կըլլայինք։ Բայց մենք ուրիշ շանակ վիճակներ ունինք՝ և գործեր կը կատարենք, որ բնաւ նիւթոյն և գործարանաց շարժման չը նմանիր, կը հետեւի ուրեմն

թէ կայ առանձին գիտութիւն մ'ալ՝ որ յատկապէս այս տարբեր երեւութից և նոցա յատուկ արմատին կամ սկզբան վրայ կը խօսի։ այս իսկ է Հոգեբանութիւնն։ Օրինակի համար. մարմնոյս մէկ կողմը վէրք առնելուն պէս ջիղէ ջիղ ցնցումն կը հաղորդուի, որ արագ կամ դանդաղ տեղուութեամբ կը հասնի մինչև հոն ուր ջիղերը միացած են, և կ'ըսուի ուղեղ։ Բայց երբ այս հաղորդակցութիւնը կը լինի՝ ես կը վշտանամ։ Յիրաւի՝ մարմինս է այս ցաւոյն միջնորդն և գրեթէ պատճառը, բայց շատ տարբեր բան է մարմնէն. շարժումն և ցաւ մէկ բան չեն. մէկն այս ինչ տեղ կ'ըլլայ, այն ինչ տեղէ կ'սկսի, այս ինչ տեղ կը հասնի, երագ կամ դանդաղ, ուղիղ կամ կոր կ'ըլլայ, պատկերն ալ կը շինուի, բայց միւսը ուրիշ բան չունի՝ այլ միայն տեղութիւն, ցաւոյն երկարատեւ կամ կարճատեւ կ'ըլլայ, բայց լայն ու նեղը չ'ըլլար, աստիկ կամ տկար կ'ըլլայ, բայց ծուռ չիտակ չ'ըլլար, և վերջապէս գրի կամ գծի ներքև չեմ կրնար առնել։ Նորածին տղայն անգամ՝ որ գեռ իրեն մարմին ունենալն ալ չ'գիտեր, ևս և շատ մարդիկ՝ որ իրենց կազմուածքին վրայ բնաւ տեղեկութիւն չունին, այսու ազատ չեն մնար ցաւ զգալէ։ Յաւել՝ անբաժանաբար գիտնալն է՝ թէ ցաւ կը կրեմք։ Ուրեմն Բնական ցաւ ըսուածն բաղադրեալ երեւոյթ մ'է, որոյ գլխաւոր տարրերը՝ այսինքն է նոյն իսկ ցաւը՝ բնաւ նիւթական բան չ'ունի իսկապէս։ Բնական ցաւոց համար ըսածնիս նոյն և մի կերպիւ կը յարմարի զգայարանքներէ յառաջ եկած հեշտութեանց համար ալ։ Սակայն, ցաւ կամ հեշտութիւն կրող ուրիշ վիճակներ ալ ունիմք, որ բոլորովին մտաւորական են, մարմնաւոր չեն. օրինակի համար,

ապագայ բարւոյն անկալութիւնը յուսոյ խնդու-
թիւն կը պատճառէ . մօտալուտ վնասուց կանխատե-
սութիւնն երկիւղի տաղնապ . սակայն կազմադիտու-
թիւնը նիւթոյ ո՞ր ծալքին , ուղեղի ո՞ր մութ անկիւնը
կրնայ ցոյց տալ կանխատեսութիւն , յիշողութիւն ,
մտաբերութիւն , կամ որ նոյն է՝ խորհրդածու-
թիւն՝ որ ոչ ձև կ'ունենայ և ոչ կերպարանք : Մի
քանի կազմագէտներ գանկաբանութիւն անունով
գիտութիւն մը կ'ենթադրեն , որ իբր թէ հոգեբա-
նութեան պակասը կրնայ լեյուռնել , և կը պնդեն՝ թէ
մարդուս մտաւորական և բարոյական կարողու-
թիւնները ուղղակի գործարանաց միջոցաւ կարելի
է ուսանիլ : Այս ալ քննեմք : Ապաքէն , մարդկա-
յին կազմաւածքին մէջ խորհրդածութեան գործա-
րանը կամ թէ ըսեմք , թէութիւնն ուղեղն է . սա եթէ
եղծաւ՝ կեանք և խելք կ'եղծանին . եթէ մասնաւոր
խանդարումն եկաւ վրան՝ մասնաւոր անկարողու-
թիւն մը կ'իյնայ խելքերնուս վրայ . եթէ առ ժամա-
նակեայ ցնցում մը պատահեց՝ խելքերնիս ալ ժա-
մանակ մը կախակայեալ կամ շփոթեալ կը մնայ :
Ասկէց զատ , կըսեն կազմագէտք , ամէն մարդոց
ուղեղն հաւասար ծանրութիւն չ'ունենալով , այլ
ոմանց ուղեղն՝ այս կամ այն խորշին և մասնական
շանգուաժին կողմանէ՝ իրարմէ տարբերելով՝
մարդոց մտաւորական և բարոյական վիճակն ալ
զանազան աստիճան կ'ունենայ և այլն : Սակայն ,
ո՞չ ապաքէն այս ամէն ենթադրութիւններն ա-
պացուցանելու համար են՝ թէ ուղեղի այս հրա-
շալի յօրինուածութիւնը՝ խորհրդածութեան գոր-
ծիք ըլլալու համար է , և ո՞վ աւանդեր է մեզ
այս գործարանին և անոր ձևոյն , տեղւոյն և կշռոյն

վրայ խորհրդածելու և հետեութիւններ գուշակե-
լու հնարքը ո՞չ ապաքէն մեր մտաւորական և բա-
րոյական հանգամանաց գիտութիւնը , կամ որ նոյն
է հոգեբանութիւնը :

Գ . Գեղարդու-Միւն : Մարդակազմութիւնն օր մը
որ աստիճան կատարելութեան ալ հասնի՝ անկա-
րելի է որ կատարելապէս ուսուցանէ մեզ՝ թէ մար-
դըն ինչ է : Եթէ մեր ծանօթութեանց միակ և
հարկաւոր աղբիւրը լինէին շօշափել , տեսանել , լը-
սել , հոտոտել , ճաշակել , հոգեբանութիւնն ալ
բան մը պիտի չը կրնար սորվեցունել մարդուն վրայ :
Այլ սակայն , մենք որ գործարանաց ձեռօք մեր շըր-
ջապատն եղող նիւթական աւարկայները կը տես-
նեմք , նոյնպէս մեք զմեզ ալ կը տեսնեմք , մեր հոգ-
ւոյն մէջ ինչ որ կը դառնայ՝ կ'իմանամք , ինչ շար-
ժում , ինչ փոփոխութիւն և ինչ դնացք որ կ'ունե-
նամք կը գիտնամք : Մասնաւոր այս կարողութիւ-
նը , տարբեր ամենեւին 'ի զգայարանաց , որով մեր
ներքին կենաց խելամուտ կը լինիմք՝ Գեղարդու-
կամներքին զգայարանք ըսուածն է : Փիլիսոփայն
գիտնալու համար թէ մարդն ինչ է , ինչ կրնայ ը-
նել և ինչ բանի կը յօժարի՝ այս զգայարանքին օգ-
նութեան պէտք ունի , որ միակ վկայն է մեր խոր-
հրդոց , գործոց և ամենածածուկ զգացմանց : Այլ-
սու ամենայնիւ անցողակի կամ վեր 'ի վերոյ տե-
սութիւնն ալ բաւական չ'է , ծանր և խորամուխ
հետաքննութիւն պէտք է գործածել . փոքր ճար-
տարութիւն չէ երթալ մեր ներքին կենաց բուն
կեդրոնը նստիլ , բաղադրեալ երեւոյթներ մի առ-
մի իրարմէ զատել , աւելորդը նետել հարկաւորը
ձեռք առնուլ , մէկ կողմանէ կորսուելու վրայ ե-

ղոճները յիշողութեամբ բռնել՝ և մարդկային խորհրդոց ամենածածուկ և ամենանուրբ մասերը գիտակցութեան առջև բերել : Բնական գիտութեանց մէջ զգալի փորձառութիւնն ինչ պաշտօն որ ունի՝ և ինչ ճշգրութեամբ որ կը կատարուի, անկէ շատ աւելի ճշգրութեամբ պէտք է կատարուի իմանալի այս փորձառութիւնը մեր մտաւորական և բարոյական կեանքը հետազօտելու ժամանակ :

Դ. Սորոս-Բիւն Բիւն-Բիւն : Դիտնալ պէտք է՝ որ հոգւոյն վրայ գիտութիւն տուող առաջին այս գործիքը, այսինքն է՝ գիտակցութիւնը, երազութեան և ապահովութեան կողմանէ արտաքին ըզգայաբանքներէ վար չի մնար : Նիւթամոլներ կան՝ որ հոգեբանական եղելութեանց կարեւորութիւն չեն տար, այլ նիւթական կարգի եղելութեանց միայն կապուիլ կ'ուզեն իբրև միակ դրական միջոց : Սակայն ո՞վ կրնայ կասկածիլ թէ չ'կայ վիշտ կամ ուրախութիւն, դադարիար, դատումն վախիզ, նկատումն, գործողութիւն : Ուրքս կամ ձեռքս քարի դարկած ատենս ապահով կըլլամ՝ թէ քարը դուրս թիւն ունի, ինչու ապահով չ'ըլլամ թէ զգացած ցաւս ալ գոյութիւն ունի, կրնամ հասկնալ թէ երկու անգամ երկու չորոի հաւասար են. եթէ այս դադարիարի եղելութիւնը միանգամայն պայծառ չ'երևի գիտակցութեանս՝ ինչպէս են Ուսողութեան առածները երկրաչափին համար :

Մանաւանդ թէ գիտակցութեան վիպյութիւնը առարկութիւն չ'վերցնել, ինչպէս ընդհակառակն կը պատահէ զգայաբանաց վիպյութեան : Սկեպտիկեաններուն դժուար եղած էր հաւատալ թէ կարելի՞ բան է՝ որ իմացական էակը ինքիրմէ դուրս

ելլէ, և իրեն համար գլխովին օտար եղող արտաքին առարկայ մը երթայ ըմբռնէ : Ներքին զգայութեան մեզ ծանօթութիւն հաղորդելուն մէջ այս դժուարութիւնը չ'կայ, զի յայտ էնթակայ և առարկայ իմիասին են, ճանչողն ու ճանչցուողն ալ հոգին է :

Ս. Ս. և, նկատելի է՝ որ մարդկային բնութիւնն յիւրաքանչիւր մարդիկ կատարեալ ամբողջութիւն է. որքան տարբեր լինին իրարմէ դիտնականն և տգէտն, լէիւնիտոսն և կովարածը, քաղաքակիրթ մարդն և վայրենին, մտաւոր կարողութեանց կողմանէ անթերի եղողն և խելքը պակաս դժբաղդը, սակայն, մարդը ըլլալին ճանչցնող անյեղի նկարագիրը ամենուն վրայ մի և նոյն է, այնպէս որ փիլիսոփայն ինքզինք հետազօտելով՝ կ'ուսանի ոչ իւր յատուկ խորհրդածութիւնը միայն, և իւր անձին մասնաւոր նշանները, այլ և ընդհանուրները՝ և այնու համօրէն մարդկային բնութիւնը. և սխալ թէ ուղիղ, թերի թէ կատարեալ է գիտողութիւնը, կը բաղդատէ իր ներքին օրինակին հետ և կը հասկնայ : Ս. յս կերպով շատ մը մուլար դրութիւններ՝ որ երբեմն իբրև մարդը բացատրող վերջին բառ շատ յարգելին՝ գիտակցութեան ատեանն ելլելուն պէս ամօթահար անհետացան :

Հոգեբանութիւնը՝ յեցեալ մարդկային բնութեան ուղղակի հետազօտութեան վրայ՝ եղև գիտութիւն այնքան դրական, որքան են բնական պատմութիւնն և բնական գիտութիւններ, զի թէ վճռաբար որոշ է առարկայն և թէ մեթօսն ապահով՝ մանաւանդ առարկութիւն մ'ալ ունի, որ հետազօտողն առարկայն և գործիքը միշտ հետն ունի ուր որ երթայ, մինչդեռ ուրիշ գիտութեանց հա-

մար այնպէս չէ . զի , օրինակի համար , տարրալուծութիւն , կենդանաբանութիւն , աստղաբաշխութիւն ո՞րքան դժուարութիւն ունին , և ո՞րքան տարիներ սպասելու ենք՝ որ հետազոտութեան նիւթն ու գործիքն մեկտեղ դան :

Ե . Ներքին հետազոտութեան դժուարութիւնը : Սակայն , մարդկային հոգին կանոնաւորապէս ուսանելը շատ փափուկ է , հետազոտելու ատեն ամէն քայլափոխի մէջ անհնարին դժուարութիւններ կ'ելլեն առջեւնիս : Արդէն ծնած վայրկեաններէս կ'սկսիմք արտորալ յափշտակուելու արտաքին բնութենէ . ասիկայ տընկակից բնազդում'է , զոր սովորութիւնն աւելի ևս կը մշակէ : Ասկէց զատ մեր ծանօթութեան առարկայ եղելութիւններն ամենքը միասնաբար կը ներկայանան , և քիչ ու թեթեւ կը տպաւորեն . այս պարագայն ալ պատճառ կըլլայ՝ որ կամ չենք գիտեր մեր ներսն անցածը և կամ սխալ կը գիտեմք , վերջապէս , մեր հակամիտութեանց և դադարաւորաց առաջին զարգացումն անանկ կանուխ և այնքան փափուկ հասակէ կ'սկսի՝ որ ինք իւր վրայ տեղեակ չ'եղող խորհրդածութիւնն ինքզինք ճանչնալու ոչ կարողութիւն կ'ունենայ և ոչ կամք : Աւելի ևս դժբաղդութիւն մ'ալ այս է՝ որ հասակնիս առնելնէս ետքն ալ դժուարութիւնները չեն պակսիր , դժուարութիւններ՝ որ յառաջ կուգան կանխակալ սովորութիւններէ , դրութենէ , կիրքերէ , և բովանդակասել իմացականութեան անկատարութենէ : Ասոր համար է՝ որ սկիզբէն 'ի վեր մարդուն վրայ գիտութիւնը շատ ծանր քայլ առած է դէպ 'ի յառաջագիմութիւն , տգիտութենէ աւելի մոլորութիւնը պատճառ եղած է ճանապարհին երկայնութեան :

ԳԼՈՒԽ Բ.

Կարողութիւն հոգւոյ . — Զգայականութիւն . Իմացականութիւն . — Կամք :

Ա . Դասաւորութեան երեւոյթից գերազանցութեան : Գիտակցութեան երեւոյթները ճանչելու և դասաւորելու համար այնքան միտք աշխատցնելու հարկ չ'կայ , ամէն վայրկեան մեր ներսն անցածը վերլուծել բաւական է :

Օրինակի համար . ահաւասիկ սա գիրքը՝ որ դեռ երէկ տպուեր է , և ես տեսած չ'էի . եթէ ձեռքս չ'երկնցունեմ , չ'առնեմ , չ'բանամ , և բանալէս վերջ գրածին վրայ չընայիմ , գիրքն ինչ բանի վրայ կը դրէ՝ չ'եմ գիտնար : Բայց բանալ նայելուս պէս՝ դրերուն և բառերուն տեսքը աչքիս կը զարնէ , գրող հեղինակին խորհուրդը կ'մբռնեմ , կըդատեմ՝ թէ այս ինչ տեղ իրաւունք ունի , այն ինչ տեղ կը սխալի , գրուածին առ թիւ ուրիշ բիւրաւոր բաներ միտքս կուգան , կանխաւ տեսած մէկ պատկերս , պտտած մէկ տեղս , մեռած կամ քովս ներկայ չ'եղող մի բարեկամս : Վերջապէս գրքին մէկ ծայրէն միւսը երթալու ժամանակս երբեմն կը հաճիմ , երբեմն կը տհաճիմ , մերթ կ'զմայլիմ , մերթ կը զգուիմ , երբեմն կը զարմանամ և երբեմն կը բարկանամ : Գիրք մը կարդալու ատեն իմ ներսս անցած այս եղելութիւններէն գիտակցութեան երեւոյթներն ինչ են և ինչ դասաւորութիւն ունին կրնամ հասկննել :

Չեռքս երկնցուցի որ դիրքն անենեմ, բանամ,
աչքս վրան հաստատեմ, Կաթի եղելութիւններ են ։
Իրեաններուն վրայ տպեալ գրերը տեսնել, գրո-
ղին մտածութեան հետեւիլ, ճշմարիտ են ըսածները
թէ միշտ վրան դատաստան ընել, Իսթափան եղելու-
թիւններ են ։ Գրուածքին վրայ զմայլել կամ զգուել,
սիրել, զարմանալ, սրտնեղիլ ասանք ալ Կաթի եղելու-
թիւններ են ։ Գիտակցութեան բոլոր երևոյթ-
ներն այս երեք գլխաւորներն են՝ որոց ներքեւ ուրիշ
եղելութիւններ ալ կան ։ Ինչպէս՝ զգայական եղե-
լութեանց ներքեւ կ'երթան ուրախութիւն և տրտ-
մութիւն, սէր և ատելութիւն, երկիւղ և ակնկա-
լութիւն յուսոյ, և այլ ամեն սիրտ գրգռող յօժարու-
թիւններ և յուզմունքներ ։ Իսթափան եղելութիւններ
են դադափար, դատումն, յիշողութիւն, մակարե-
րութիւն և մտաւորական յղացումներ, Վերջապէս
Կաթի եղելութիւններ են մեր դիտաւորութիւն-
ներն և գործերն և այլն ։

Այս երեք սեռի եղելութիւններն ալ որոշակի
տարբեր են իրարմէ, որոց թէպէտ ինչ բան ըլլալը
հասկցնել դժուար կ'ըլլայ, բայց գիտակցութիւնը
կ'ըմբռնէ, ինչպէս որ աչքերնիս գոյները և ականջ-
նիս ձայները կ'ըմբռնեն ։

Չգացումն իմացումն չըլլալը ո՞վ չի հասկնար ։
Այս այնքան ճշմարիտ է՝ որ երբ սրտերնիս չափա-
զանց յուզուած ըլլայ՝ ինչպէս կը պատահի բարկու-
թեան ժամանակ, մտքերնիս դատաստան չը կրնար
ընել և չ'կրնար մակարեբել, ինքզինքնիս անգամ
չենք գիտնար ։ Մեր կենաց բիւր դիպուածոց մէջ
տեսնուած է զգացման և իմացման կամ խորհրդոյ
բաղխումը ։ Ասոր համար է՝ որ սովորութիւնը կը
մոռցնէ նեղութիւնները, կը մեռցնէ հեշտութիւն-

ները, և բան մը՝ որ երբեմն շատ խիստ կուգար մեզ,
ժամանակ անցնելով կ'ընտելանայ մեզ, և անտար-
բեր կ'ըլլամք վրան ։ Ընդ հակառակն կրկին և կրկին
գործածութիւնը մեր գաղափարները մտքերնուս
մէջ աւելի որոշ կ'ընէ և խորապէս կը տպաւորէ ։
Կամաւորական եղելութիւններն ալ դժուար
չեն հասկնալը ։

Չգալ և մտածել մեր ուզելէն կախեալ չեն ։
Բայց կամելը մեր իշխանութեան ներքեւ է ։ Մարդ-
ինչպէս ուզէ՝ այնպէս չի կրնար մտածել, օրինակի
համար ։ չենք կրնար մտածել թէ երկուք և երկուք
հաւասար են հնդի, բոլորակի շառաւիղներ հաւա-
սար չ'են ։ Երևոյթք պատճառ չ'ունին, առաքինու-
թիւնը խոտելի է ։ մոլութիւնը պատուելի է ։ Ու-
րիշ ասոնց նման բիւրաւոր պարագայներ կան, յորս
ճշմարտութիւնը դէմյանդիման է, կը պաշարէ զմեզ,
կը հնազանդեցնէ ակամայ ։ մինչդեռ ուրիշ շատ
անգամ խորհրդածութիւննիս մտքերնէս անգամ
կը փախչի ։ Բիշ անգամ կը պատահի՝ որ երկրաչափ
մը խնդիր մը լուծել ուզէ ու չը կրնայ ։ Չգացման
համար ալ այսպէս իմանալու ենք, ուզեմք չ'ուզեմք
կ'զգամք, մեր ուզելովը չեմք կրնար ուրախանալ և
կամ հեշտանալ, ինչպէս որ կրնամք մեր ուզելովը
խօսիլ կամ լռել ։

Բ. Կարողութիւն հոգեւոր ։ Հոգեւոր գործողու-
թեանց այս վերլուծութենէ սա կը հետեւի՝ թէ ամէն
եղելութիւն թէ՛ ի ներքս ի մեզ ըլլայ և թէ՛ արտա-
քոյ ի մէջ՝ առանց պատճառի չէ, Ուրեմն, հո-
գին՝ որ թատրն է այսքան երեւութից, և կը կատա-
րէ այսքան զանազան գործեր, պետք է հաւատամք

թէ ներգործական ոյժեր ունի, որոնցմէ այս գործերն յառաջ կուգան իբրեւ արդիւնք՝ ի պատճառէ ։ Այս ոյժերը կ'ըսուին կարողութիւնք, և այսպէս կը սահմանուին . զօրութիւնք՝ որ տպաւորութիւններ կը կրեն և գործեր կը կատարեն ։

Գ . Կարողութիւնն ինչպէս կը հասարակուի ։ Բնականօրէն մարմնոց յատկութիւնը հասկնալու համար ինչ ընթացք որ կը բռնէ՝ նոյնը կ'ընէ փիլիսոփայն ալ ։ Բնականօրէն երբ կը տեսնէ՝ որ այս ինչ մարմին ուրիշին վրայ ազդեց կամ ուրիշ մարմնոց ներկայութեանէն մասնաւոր վիճակ մը կրեց, կը դատէ թէ այս մարմիններն իրենց մէջ առնչական յատկութիւններ ունին ։ Նոյնպէս ալ փիլիսոփայն երբ կը փորձէ՝ թէ հոգին կը սիրէ, կը մտածէ, կը մակաբերէ, ապա հոգի կը լինի՝ թէ սա կարողութիւն ունի սիրելոյ, մտածելոյ, մակաբերելոյ և այլն ։ Բայց զգալի փորձառութեան և իմանալոյն մէջ գլխաւոր տարբերութիւն մը կայ ։ Բնականօրէն մարմնոց յատկութիւնը չ'տեսներ, երևոյթներէն կը հետեւցնէ, իրեն համար արդիւնքը ծանօթ է՝ իսկ պատճառն անծանօթ . եթէ, օրինակի համար, տեսաւ՝ որ մագնիսն երկաթը իրեն քաշեց, չ'կրնար պատճառ մը չ'տալ այս եղբւրութեան, եթէ այս պատճառին մասնաւոր անուն մը տայ, այնքան անվտանգ կըլլայ, որ կը վարանի թէ արդեօք ելեքտրականութիւնն է ըսէ՝ թէ ուրիշ զօրութիւն մը ենթադրէ ։ Իսկ բարոյական կարգին մէջ պատճառ և արդիւնք փոխադարձաբար զիրար ցոյց կուտան . տեսնելու կարողութեան գոյութիւնը իւր գործերէն չ'ենք եղբայրացներ, այլ ներքին զգայութեան ուղղակի և յանկարծ ըմբռնմամբ

երկու եղբրեր, պատճառ և արդիւնք, միանգամայն կ'ըմբռնենք ։ Մտածելու ատենս ոչ միայն գիտակցութիւն ունիմ կամքիս վրայ, այլ մէկ հայեցումաբով կամ յանկարծակի՝ մտածող և ուղղող պատճառն ուլէ՝ գիտեմ, այսինքն ե՞ս կամ ե՞ս իմ ինքն ։

Գ . Հոգոյն կարողութիւններն երբ ևն ։ Որովհետեւ հոգւոյն բոլոր գործողութիւնները կը բաժնուին ի զգալի եղբւրութիւնս կամ ի զգայական, յիմացական եղբւրութիւնս կամ ի խորհրդային, ի կամաւոր եղբւրութիւնս կամ ի գործ . վասն որոյ հոգին ալ երեք տարբական կարողութիւններ ունի . Զգայականութիւն կամ կարողութիւն զգալոյ, Խորհրդային կամ կարողութիւն գիտելոյ, Կամաւորութիւն կամ կարողութիւն գործելոյ ։

Քօնախլաք հոգւոյն բոլոր կարողութիւնները մէկ բան կը համարէր . — այլեայլութիւն զգայականութեան ։ Կ'ըսէր՝ թէ յառաջ կ'զգամք . այս վիճակնիս կամ առաջին այս տպաւորութիւնը ծաւալելով կ'ըլլայ ուշադրութիւն, բաղդատութիւն, դատում, խորհրդածութիւն, իմաստասիրութիւն, ցանկութիւն, կամք . իբր ըսել կ'ուզեն՝ թէ զգայողութիւնը ցորենոյ հատի պէս է, որ աղալով կ'ըլլայ ալիւր, խմոր, հաց, կարկանդակ և այլն . Բայց չ'եմ հասկնար՝ թէ ինչպէս չ'իմացաւ՝ Քօնախլաք որ կամք և վաւիսք մէկ բան չ'են, որովհետեւ շատ անգամ իրարու հետ կը կռուին երկուքը . և ինչպէս չ'իմացաւ թէ զգալը խորհել չէ, որովհետեւ խորհուրդը զգայարաններէ վեր կրնայ բարձրանալ ։ Ուրիշ փիլիսոփայներ թէպէտեւ զգալ և գործել իրարմէ կը տարբերեն, բայց իմացականութիւնը կը մոռնան ։ Այս վերջիններուն նայելով՝ գաղափարները զգաց

մունքներ են , որք կամրի ձեռք պլե պլե կ'ըլան :
Այս ալ Գօնտիլաքի կարծիքէն պակաս մոլար չ'է :

Հոգւոյն , ինչպէս գործերը նոյնպէս և կարողութիւնները տարրեր են իրարմէ , խորհուրդը կամք չ'է , կամքը զգացումն չ'է , զգացումն խորհուրդ և կամք չ'է : Այսու ամենայնիւ շատ պինդ կապակցութիւն կայ մէջերնին , երբեմն խորհուրդը զմեզ կը յափշտակէ , ինչպէս խորին մտածութեան մէջ կը պատահէ . երբեմն զգայմունքը՝ ինչպէս կիրք ելածատեննիս , երբեմն կամքերնիս՝ երբ ամենայն զօրութեամբ արդեւլքի մը դէմ կը կռուիմք . բայց այս ամէն դէպքերուն մէջ ալ հոգին միշտ ներկայ է : Կենաց մէջ չ'կայ պարագայ մը՝ յորում հոգին չ'զգայ , չ'գիտնայ և չ'գործէ մէկ աստիճան : Ասկէց կը հետեւի թէ մեր կարողութիւնները փոփոխակի իրարմէ կախումն ունին և դէմ առ դէմ իրերաց կը գործեն : Զգայականութիւնը տեսակ տեսակ կերպեր կը բերէ իմացականութեան առջև , իմացականութիւնն ալ զգայականութեան , և երկուքը մէկէն կամքին վրայ կը ծանրանան . կամքը երբեմն կ'ընդդիմանայ , երբեմն ոյժ կուտայ անոնց . այս խաղին հետեւանքն է մարդկային վախճանը գլուխ հանել . զգայականութիւնը մեզ կը մղէ դէպ 'ի մեր վախճանը , իմացականութիւնը կ'իմացունէ բուն վախճաննիս , կամքն ալ ճամբայ կը հանէ երթալու :

ԳԼՈՒԽ Գ.

Յաղագս զգայականութեան , Զգայութեան ,
Զգացմանց , Բնագղմանց , Հակամիտու-
թեանց , Կրից :

Մարդկային հոգւոյ կարողութիւնները մէջերնին կապակցութիւն ունին . 'ի կանուխ տիոց զգայականութիւնն սկսելուն պէս իմացականութիւն և կամք անոր կ'ընկերանան : Մանկութեան ժամանակ դաշտաբարաց շրջանակը շատ նեղ և կամքերնիս անհաստատ կ'ըլլայ , բայց հոգին դիտէ ուրախանալ , տրտմիլ , ատեւ , բարկանալ , երկնչիլ , և ասոնց պէս գրգռմունքներ կրել :

Զգայականութեան ամենէն առաջին եղելութիւնը զգայութիւնն է , այսինքն այն եղելութիւնը՝ որ արտաքին առարկայն մեր գործարանաց վրայ ներգործելուն պէս մեր ներսը կ'անցնի :

Ա . Վերլուծութեան զգայութեան : Զգայութիւնը հինգ որոշ կերպերով արտաքին առարկայից հետ հոգւոյն յարաբերութիւն ընել կուտայ . հինգ կերպին փոխարէն ալ հինգ զգայարանք ունինք . շշտեմէ , Կոտորեմէ , Լեւելէ , ճաշակելէ : Շոշափեւեօք՝ մարմնոց դիմահարութիւնը , ծաւալը , ձևն և բարեխառնութիւնը կ'իմանամք . տեսանեւեօք՝ մարմնոց գոյնը կամ գունաւորեալ ծաւալը . լսելեօք՝ ձայն . հոտոտելեօք՝ հոտ , ճաշակելեօք՝ համ կառնեմք :

բայց առաջնոց տակ կ'երթան ,

— Ահա, կրտէ Պօսիւէ , յանցանքի կամ բնական
թերութեան համար ուրիշին անարգանաց ենթակայ
լինելու տրտմութիւնը կամ երկիւղն է , զոր կը վա-
ւազիմք ծածկել կամ զմեզ արդարացնել : Նոյնն
ուրիշին բարւոյն վրայ տրտմելն է , և վախնալն՝ թէ
այլոց ունենալովն մենք կը զրկուիմք , կամ յուսա-
հատիլ՝ թէ քանի որ ուրիշի ձեռք է՝ մենք չեմք կըր-
նար ունենալ , և անոր դէմ ատելութիւն զգալ :
Մըցն է , մեր սրտին այն վիճակը՝ զոր կ'ունենանք
երբ կը տեսնեմք՝ որ ուրիշ մ'անանկ աղէկ ու մեծ
գործեր կը գործէ , զորս չեմք յուսար՝ թէ մենք ևս
պիտի կրնամք ընել , կամ չեմք համարձակիր վստա-
հելու թէ պիտի ընենք : Զորքն է կամ հիշողն է այն՝
որ կը պատահի մեր վրայ , մէկ մը՝ երբ կ'ուրախա-
նանք արտաքոյ կարգի բան մը տեսնելով , և կը հե-
տաքրքրուիմք անոր պատճառը գիտնալ , մէկ մ'ալ՝
երբ կը վախնամք նոր տեսած առարկայներնուս
ներքն ծածկեալ վտանգ մը երևակայելով , որոյ
պատճառը չ'գիտնալով անշարժ և անգործ կ'մնամք :
այս վերջինն է հիանալ ըստածը : Ուրեմն մարդուս
սրտին մէջ գիտաւոր կիրքեր կան , յորոց միւսներն ալ
կախումն կ'ունենան իբրեւ երկրորդական , երբ վեր-
լուծութիւնը վերջին ծայրն հասնի , վերջին և միակ
անբաժանելի և իսկապէս պարզ կիրքերն կը լինին ,
հեղուկութիւն և ջուր , սէր և արեւելիքն : Միւս բոլոր
կիրքերն յողուածոյ են , և զգայականութեան և
իմացականութեան փոփոխակի գործերը , օրինակի
համար . ինչ է յոյսը . — հաւատալ թէ փափաքուած
բանը ձեռք պիտի գայ : Ինչ է երկիւղն . — հաւա-
տալ թէ կասկածուած չարիքը մօտեցաւ , ինչպէս

յայտնի է , յայսմ զգացումն և իմացումն միանգա-
մայն կայ . զգացման հետ ըմբռնումն և դատումն
կայ , դատումն ըմբռնումը խթեր է :

Սմեն մարդ գիտէ՝ թէ ինչ անձուկ կապակ-
ցութիւն կայ սիրոյ և հեշտութեան մէջ : Չ'սիրած
առարկայնիս մեզ բնաւ հեշտութիւն չ'պատճառեր ,
և այն որ հեշտութիւն չ'պատճառեր՝ բնաւ չեմք
սիրեր : Սէրը նոյն իսկ հիմն է զգայականութեան ,
հոգւոյն բնական փափաքն և իբր ձկտումն է դէպ
'ի բարեւ՝ զոր Աստուած ստեղծեր է , և ցորքան կեն-
դանի է պիտի հետևի անոնց : Հեշտութիւնը ուրիշ
բան չէ՝ այլ միայն պատահական կամ երկրորդա-
կան երևոյթ , որոյ արժէքը ձեռք գալու բարեաց
յարաբերութենէն կախեալ է : Արարիչն իմաստուն
և բարեբար կարգադրութեամբ որոշեր է՝ որ առա-
քինութիւն գործողը նոյն իսկ գործած ժամանակը
գոհութիւն մը զգայ սրտին մէջ : Աստուած այս-
քան մօտ առ մօտ դրեր է առաքինութիւնն ու անոր
վարձքը : Բայց մարդուն վախճանը նոյն իսկ առա-
քինութիւնն է՝ և ոչ թէ այն հաճոյքն կամ գոհա-
ցումը՝ որ գործոյն հետ կուգայ և կ'անցնի շուտով :
Սակեց յայտնի է՝ թէ ո՞րքան սխալեր են այն ամեն
փիլիսոփայք՝ որ հեշտութիւնը մարդուն վերջին
վախճանը կը համարէին . մահերևոյթին , արտաքին
նշանին , պատահականին կարեւորութիւն կուտա-
լին՝ էութիւնը կամ հիմը չէին փնտռեր : Այլ և
սակեց յայտնի է՝ թէ ո՞րքան կ'ապականեն իրենց
հոգին այն մարդիկ՝ որ զգայարանաց գերի ըլլալով
անձնատուր կը լինին գարշելի հեշտախտութեան , և
վաղանցիկ թեթեւ ուրախութեան մը համար
իրենց վախճանին յատուկ երջանկութիւնը կը
վտանգեն :

Գ . Դասաստորութիւնն հակամարտութեանց մարդկային հոգւոյ :
 Զգայականութիւնն առարկայից հետ , իբրև ընդ ազ-
 բերս իւր հեշտութեանց և ցաւոյ , յարաբերութեան
 մէջ մտնելուն պէս , կարգ մը յօժարութիւններ
 երևան կ'ուզան՝ որ հինգ գլխաւոր դասաւորու-
 թիւն ունին :

Առաջիններն են մարմնական հակամիտու-
 թիւնք կամ փոքրիկ , որ իմարմնէ յառաջ կուգան , և
 յայսմ հաւասար եմք անասնոց , ինչպէս են քաղց ,
 ծարաւ : Երկրորդ՝ իմացական հակամիտութիւնք
 կամ փոքրիկ , ինչպէս են փափագ ուսման կամ հետա-
 քրքրութիւն , փափագ իշխանութեան կամ հպար-
 տութիւն , սէր արուեստից և այլն :

Երրորդ , անկողնային . ինչպէս են հայրական կամ
 որդիական գորով , բարեկամութիւն , սէր , հայրե-
 նասիրութիւն , երախտագիտութիւն , կարեկցու-
 թիւն :

Չորրորդ , բարոյական զբաղմունք . ինչպէս են սէր
 բարեգործութեան , հաճոյք խղճմտութեան , ցաւ
 խղճմտանքի և այլն :

Հինգերորդ , կրօնական զբաղմունք . ինչպէս է սէր
 առ Աստուած , բարեպաշտութիւն և այլն :

Այս հակամիտութեանց ոմանք ընդհանր են ,
 հոգին ծնած առեն հետ կը կրէ , ոմանք ալ սրայական :

Ընդհանր կամ բնական հակամիտութիւնները
 մարդուն կազմուածքէն կախեալ են , և կ'ունենան
 ամեն մարդիկ ինչ ազգէ և աշխարհէ ալ լինին :
 Ծնած ժամանակէս կ'սկսին , յաճեցեալ հասակի
 կը զարդանան , մինչև ի խոր ծերութիւն կը մնան :

Այս հակամիտութեանց պատճառ և բացատ-
 րութիւն չը կրնար տրուիլ . եթէ մէկը հարցնէ թէ

ինչու ունինք այս հակամիտութիւնները . պատճա-
 խաննիս այս է թէ՛ վասնզի այնպէս ստեղծուեր եմք ,
 կամքն այս հակամիտութիւնները ոչ այնքան կրնայ
 խափանել՝ որքան բռնել , չափաւ որեւ և խոտորմանց
 առջևն առնել :

Այս նախնական կամ բնածին հակամիտու-
 թեանց կարգէն կրնան համարուիլ հետաքրքրու-
 թիւն , հպարտութիւն , համակրութիւն կամ սէր առ
 նմանիս : Եւ յիշուի ամեն մարդ ինք իր մէջ ունի
 ճշմարտութեան սէրը , և բան սորվելու փափաքը
 իւր անդամ ըսել կուտայ մեզ ամենուս ի կանուխ
 հասակէ ինչպէս , ինչպէս . Ամէն մարդ ի կայսերէ սկսեալ՝
 յորոյ ի ձեռս են հպատակաց կեանքն ու բաղդն մինչև
 յետին հողամշակն՝ որ մատնեղով հողը կը փշրէ և
 տղայք անդամ՝ որ դեռ յօրորոցի են , առ հասա-
 րակ իշխելու փափագն ունին : Զկայ մարդ՝ որ հա-
 ճոյք չ'զգայ իւր նմանեաց հետ ապրելէ , և ով է
 այն որ չը տըրիւր և չը նեղուիր եթէ առանձին մնայ :
 Բնածին այս հակամիտութիւններէն յառաջ եկան
 գիտութիւնք , յառաջադիմեցին մարդիկ , բար-
 դաւաճեցան արուեստք , նուաճեցաւ բնութիւն ,
 և հնադանդեցաւ մարդկային պիտոյից . այս հակա-
 միտութիւնները վերջապէս յօրինեցին մարդկային
 քաղաքավարութիւնը և զմարդիկ իրար միացնող
 օրէնսդրութիւնը : Ստացական ըսուած հակամի-
 տութիւններուն առարկայքն են ընդհանրապէս այն
 բաները՝ որ բնական կամ ընդհանր հակամիտու-
 թիւնները կը դոհացնեն և ձեռք բերելու դիւրու-
 թիւն կ'ուտան : Օրինակի համար , ի ծնէ յօժարու-
 թիւն չ'ունիմք հարստութեան , մեր բարոյական
 բնութիւնն ալ ոսկի արծաթ ըսուած մետաղներէն

մեծ ծանրութեամբ ունենալու կարևորութիւն չըտար : Բայց որովհետեւ հարստութիւնն այնքան բաղմադիր լի վայելքներ կ'ապահովցնէ , յորոց աղքատը կը զրկուի , ուստի առաջ մեր պէտքերը գոհացնելու համար հարկաւոր են ըսելով կ'սկսինք ձեռք բերել , վերջը ճշմարիտ բարիքի տեղ կը դնենք , մեր պէտքէն աւելի շահել կ'ուզենք . այս կերպով տակաւ առ տակաւ ազահութեան կիրքը կ'աճի : Ուրեմն երկրորդական հակամիտութիւնները նախ կիներէն շատ տարբեր են , նախ՝ որ մարդկային կազմաւածքին մէջ չ'կայ ստացականներուն արմատը , այլ արտաքին կիրք են և դադափարաց լծորդութենէ յառաջ կուգան : Երկրորդ՝ որ ընդհանրական չեն , այլ մասնաւոր մէկ ազգի , ընտանիքի , անհատի և ժամանակի յատուկ են , կրնամ ըսել տեղւոյ և վիճակի հետ ալ յարաբերութիւն ունին : Ասոր համար է՝ որ ըստ ծագման նոյն և մի վախճան և յօժարութիւն ունեցող մարդիկ ճաշակի և յօժարութեան կողմանէ այսքան կը տարբերին :

Դիտողութեան արժանի կէտ մը սա է՝ որ հոգւոյն կենաց հետ վերաբերութիւն ունեցող յօժարութիւնները 'ի բնէ անսպառ և անյադ են : Մենք կը կարծենք թէ ամեն մարդ ուղածը ձեռք բերեր է և գոհ է , բայց ոչ . ո՞ր փառասէրը լի այնքան փառօք և պատուով իւր իշխանութենէն կը կշտանայ . ո՞ր գիտուն լի ամէն իմաստութեամբ և պարզեօք հանճարոյ իւր դիտցածէն գոհ է : Ինչպէս միտքը կամ իմացականութիւնը կը կրէ յինքեան անհունի դադափարը , նոյնպէս ալ կարծես թէ զգայականութեան առաջին պիտոյքն ալ անհունն է , զի ոչ մի սահմանաւոր առարկայ կը

բաւէ ընուլ մեր հոգւոյն անբաւ դատարկութիւնը : Այս բաներուն վրայ ո՞րքան լաւ ուշադրութիւն ընեմք , այնքան շուտ կը համոզուինք՝ թէ մարդկութիւնն ինչ բարձր վիճակ կ'ակնկալէ , և այս այժմու կեանքերնիս ո՞րքան ողբալի է :

Դ . — Յուի հակամիտութիւն — : Սակայն , քանի որ դէպ 'ի ճշմարտութիւնն և 'ի բարին բնականապէս միտեալ եմք , ինչ է պատճառը՝ որ հոգինիս ողբալի դիւրութեամբ մոլութեան ամենէն ծայրերը կ'երթայ . ինչէն է՝ որ ճանչցած և սիրած բարիէն կը հեռանայ , և կը գործէ չարը՝ զոր չը սիրեր : Արդեօք համեստ յօժարութեանց քով յոռի և մութեան հակամիտութիւններ ալ կան մեր հոգւոյն մէջ՝ որ կը թելադրեն միշտ կարգ և պարտք մոռնալ : Վերջապէս , ինչ է այս խառնուում մեծութեան և ցածութեան , դիւցազնութեան և վատութեան , որ գլխովին հիմն է մեր բնութեան , և կարծես կը նմանիմք շէնքի մը՝ որ կամ գեռ ընցած չէ , և կամ կործանած է : Մարդկային սրտի այս հիանալի հակասութիւնը , որ հին իմաստասիրաց ալ մոտաւոր չուրէր պատճառեց , Բրիտոնէական կրօնի ջատագովները կը համարեն՝ թէ սկզբնական անկման նշանն է :

Իմացականութիւն . — Ներքին զգայութիւն
Կամ գիտակցութիւն . — Արտաքին ըմբռո-
նութիւն . — Բան :

Մարդկային հոգւոյ դործոց մէջ ամենէն կարեւորը խորհումն է . մի ընդհանուր բառ՝ որոյ ներքեւ կ'իմացուին դատումն, յիշողութիւն, մտածելութիւն, ըմբռնումն, ևս և գիտնոց գիտաբար, արուեստաւորի ճարտարութիւն, և մարդկային բոլոր հաւատքներն : Որովհետեւ մարդս կը խորհի, ուրեմն խորհելու կարողութիւն ունի : Այս մի և նոյն կարողութիւնն է՝ որ զանազան անուն աւեր է . ինչպէս են, իմացականութիւն, հասկացութիւն, բան :

Իմացականութեան պաշտօնը շատ է, և իրական պաշտօնն է՝ նախ ինքզինքը, իւր հոգին, և անոր ամէն վիճակներն ու դործերը ճանչնալ . ապա նիւթական աշխարհը, անհամար մարմնոց բաղմութիւնն և անոնց զանազան հանգամանքներն և օրէնքները, հուսկ յետոյ մասնական և անցաւոր իրերէն վեր տիեզերական և անշարժելի ճշմարտութիւններն իմանալ, և գուշակել անսահման միջոց և ժամանակ, բացարձակ պատճառ և բացարձակ էութիւն, յաւիտենական կանոն համեմատութեանց, գեղեցկութեան, արդարութեան, և 'ի վերոյ քան զամենայն ճշմարտութիւնս զլական անհուն, կեդրոն կատարելութեան և աղբիւրն էութեան, որ է Աստուած :

Այն կարողութիւնները, որոց ձեռքը հոգին ծանօթութեանց տէր կ'ըլլայ, ասոնք են . գիտակցութիւն, արտաքին ըմբռնումն, բան, ուշադրութիւն, բաղդարութիւն, վերացումն, ընդհանրացումն, իմաստասիրութիւն, յիշողութիւն, երևակայութիւն :

Իմացականութիւնը, 'ի ձեռն գիտակցութիւն, որոքայն ըմբռնումն և բան՝ ճշմարտութեան գաղափար կ'ընդունի, և կը կազմէ անոնց առաջին ճանաչմունքները :

Ի ձեռն ուշադրութիւն, բաղդարութիւն, վերացումն, ընդհանրացումն և իմաստասիրութիւն կերպ կերպ կը դարձանէ և կը սփռէ :

Ի ձեռն յիշողութիւն կը պահէ ներսը, և 'ի հարկին առջև կը բերէ . 'ի ձեռն երևակայութիւն կը մշակէ և կը յղանայ այնպիսի գաղափարներ՝ որոց առարկայները բնութեան մէջ չ'կան :

Ա . Գիտակցութիւն կամ ներքին ըմբռնումն : Խօսեցանք արդէն՝ թէ գիտակցութիւնն այն կարողութիւնն է, որով մենք զմեզ կը գիտնամք, այսինքն կ'իմանամք նախ՝ մեր հոգւոյն վիճակներն և դործերը . երկրորդ կարողութիւններն և մանաւանդ կամելոյ մշտնջենաւոր կարողութիւնը . երրորդ՝ մարդկային անձնաւորութիւնն և հիմնական ստորոգելիքները, որք են պարզութիւն և նոյնութիւն : Ասոնցմէ զատուրիշ շատ մը կարևոր գաղափարներ ալ որ զգայականութեանէ յառաջ չեն կրնար դալ, գիտակցութիւնն է՝ որ կուտայ . ինչպէս՝ սորվեցնելով թէ մեր հոգին գործող է, պարզապէս գաղափար կուտայ . սորվեցունելով թէ սկիզբէն մինչև հիմա նոյնն ենք և չենք փոխուիր, նայնութեան գաղափար կ'ուտայ . սորվեցունելով թէ

մենք մի եմք գիտեալս զաղափար կուտայ : Գիտակեցութեան վկայութիւնն առջի բերան մթին և չիօթ կ'ըլլայ՝ բայց հոգին քանի մը անգամ ինք իւր վրայ կամաւորապէս դառնալով՝ վկայութիւնը կը պարզուի և կը յատակի , այս անգորգարձը խորհրդածութիւն կամ ուշադրութիւն կ'ըսուի : Ուշադրութեան գործն է գիտակցութեան ծանօթութիւնները որոշել և յատակել . հարկաւոր գործիք մ'է՝ որ մարդուն վրայ գիտութիւն կ'ուտայ , զի ներքին կենաց ամենափոքր մթութիւնքն անգամ կը բանայ . եւ որովհետեւ երբեմն կը պատահի որ ուշադրութիւնը մեր կենսական հանգամանաց ամբողջն առնելով՝ դիտելու տեղ՝ մէկ մասը միայն կ'առնէ , ասկէց յառաջ կուգան փիլիսոփայական մոլորութիւնները :

Գիտակցութեան յատկութիւնն է՝ անփոփոխ կերպիւ ընկերանալ մտքին ուրիշ ամէն կարողութեանց՝ որ առանձին առանձին պաշտօններ ունին : Կրնամ զգալ՝ առանց ըմբռնելու , ըմբռնել՝ առանց յիշելու , յիշել՝ առանց երեւակայելու , բայց չեմ կրնար զգալ , ըմբռնել , յիշել առանց գիտակցութիւն ունենալու՝ թէ զգացի , ըմբռնեցի , յիշեցի . և ոչ իսկ գիտակցութիւն ունենալ առանց գիտնալու՝ թէ գիտակցութիւն ունեցայ այս ինչ գործը կատարելու ատեն : Փիլիսոփայներէն ոմանք ասկէց իրաւամբ հետեցուցին՝ թէ գիտակցութիւնը մտքին մասնաւոր մէկ կարողութիւնը չէ՝ այլ նոյն ինքն բովանդակն է իմացական կենաց և ընդհանրական թէութիւնը ուրիշ ամէն կարողութեանց :

Բ . Սրբաբնիկ ըմբռնումն : Արտաքին ըմբռնումն ըսելով փիլիսոփայը կը հասկնան՝ թէ արտաքին աշխարհի

վրայ ունեցած ծանօթութիւնն իս , և թէ՛ նոյն ծանօթութիւնները ձեռք բերելու կարողութիւններն իս : Արտաքին իրաց ծանօթութիւնը , որ այնքան սովորական եղելութիւնն է և ինչպէս կ'երևի այնքան ալ պարզ , այն կէտերէն մէկն է սակայն՝ որոյ վրայ փիլիսոփայը շատ յոգնած են : Սյս մասին հնարուած շատ մը դրութիւնները պիտի համառօտեմ հետեւեալ կերպով :

Առաջին . Գիմսկերտոս և անկէ առնելով Եպիկուրոս և Լուկրեցիոս կը կարծէին՝ թէ մարմիններն ուրիշ միջոցով մեզ ծանօթ չ'են լինիր՝ բայց եթէ իրենց ներկայացուցած պատկերներով , այս կարծիքը մինչև վերջին ժամանակներս կուսակից ունեցաւ :

Երկրորդ . Մալպրանշ կը կարծէր թէ աստուածային իմացականութիւնը կեդրոն կամ հայելի է , որոյ մէջ ամէն բան կը տեսնեմք :

Երրորդ . Քոնտիլյաք կը կարծէր՝ թէ արտաքին առարկայները մեզի համար ուրիշ բան չ'են՝ այլ միայն մեր յատուկ զգայութիւնը , որ հետզհետէ կը հաննք , կը հազուինք :

Չորրորդ . Սկոտական դպրոցը , որոյ գլխաւորն էր՝ Թոմմաս Բէյյա , լաւ ձեռնարկութիւններով վերոյիշեալ ենթադրութիւնները հերքելով , կ'ըսէր՝ թէ ըմբռնումն կամ դաղափարը մասնաւոր մի կարողութեան կը վերաբերին :

Սյս ամէն ենթադրութիւնները , բաց ի Թոմմաս Բէյյաի ենթադրութեանէն գիտակցութեան վկայութեան չ'են յարմարիր , և վտանգաւոր սկեպտականութեան ճանապարհ կը բանան , Որովհետեւ , եթէ մենք մեղէն մարմնոց վրայ ծանօթութիւն չ'ենք

կրնար ունենալ ո՞վ պիտի ըսէ մեզ՝ թէ մարմիններն ո՞չ միայն մեր դաղափարաց նմանն են, այլև կը թեւադրեն իսկ մեր զգայութիւնը. նաև եթէ Քօնտիլարի ըսածին պէս մարմիններն և մեր զգայարանքները միևնոյն բան են, ինչ տարբերութիւն կայ ուրեմն մեր և բնութեան մէջ, խորհրդոյ և առարկային մէջ, հոգւոյ և նիւթոյ մէջ:

Սկզբնական դպրոցի վարդապետութիւնը թէ պէտև ուղիղ, բայց պարզել և ամբողջացնել պէտք է: Ասոր համար քննեմք՝ թէ իւրաքանչիւր զգայարանք իրենց համար ինչ ապացոյց ունին:

Շօշափելիքը, որ զգայարանաց մէջ ամենէն կարևորն է՝ կը ճանչցնէ առանձինն մարմնոց դիմահարութիւնը, ծաւալը, ձևը, բարեխառնութիւնը. իսկ յիշողութեան ձեռք կ'իմացունէ ձևոյ, ծաւալի, դիմահարութեան, բարեխառնութեան աստիճանները, և մարմնոց հեռաւորութեան զանազան դիրքը. վերջապէս իմաստասիրութեան կամ մակարեւրութեան ձեռք տեղի կը բանայ աչաց՝ տեսանելի ձևերը գաղափարելու:

Տեսանելիքն, ըստ ինքեան, միայն գունաւորեալ ծաւալը կը ցուցնէ. սակայն օժանդակեալ ի շօշափելեաց, ի յիշողութենէ և ի խելամտութենէ, ասոր դործերն ալ կ'ընդարձակին:

Լսելիքն, ըստ ինքեան, ձայն միայն կ'իմացունէ. բայց ի ձեռն շօշափելեաց և այլոց կարողութեանց ասոր ալ սահմանը մինչև յանորոշ մի եղանակ կ'ընդարձակի: Սա մտքին համար՝ անդին մէկ կարողութիւն է, և խօսքերն սոյս կարողութեան ձեռք կըրնամք հասկնալ: Ճշակելիք և հոտոտելիք մամնոց վրայ գաղափար կուտան մեզ՝ հոտ և համ զգացունելով:

Մեր զգայարանաց կատարած պաշտօններէն կրնանք իմանալ՝ թէ նիւթական մարմնոց վրայ ո՞ր զգայարանքն է որ առաջին գաղափարը կուտայ մեզ: Մարմին մը շատ յատկութիւններ կրնայ ունենալ, զորս փրկիստիայք կը բաժանեն և կ'ըսեն առանձնաբէր յատկութիւնք և երկրորդական յատկութիւնք: Առաջնակարգ յատկութիւնք՝ առանց որոց մարմին մը չը կրնար գոյութիւն ունենալ՝ մտքին համար երեք են, դիմահարութիւն կամ անթափանցկութիւն, ծաւալ կամ տարածութիւն, կերպարան կամ ձև: Երկրորդական յատկութիւնները կրնան զատ առնուել մարմիններէն գոնէ մտքով, ինչպէս է գոյնը, որ թէև ընդհանուր որակութիւն մ'է, բայց սակայն կոյրերը չեն կրնար ունենալ, և այսու զգալի աշխարհի վրայ գաղափար ունենալէ զրկուած չեն լինիր: ուրեմն զգայարանաց մէջ շօշափելիքն արտաքին մարմնոց գաղափարը տալու կողմանէ առաջինն է:

Սակայն, մարմին մը շօշափելեաց գաղափար տեսնող ործարանի վրայ եղած տպաւորութիւնը մինչև որ հոգւոյս չ'հասնի, և դրողիւն չ'հանէ դիտակցութեան մէջ, զգայութեան երևոյթն ալ կատարեալ չ'լինիր: Սակեց զատ՝ եթէ զգայութեան դործած տեսնը ես ալ չ'դործեմ, կամ եթէ չ'իմանամ՝ թէ այն մարմինը որ զգացի ինձմէ դուրս օտար պատճառ մ'է, մութ և չիթ զաղափար միայն կ'ունենամ վրան: Ուրեմն, արտաքին մարմնոց վրայ ծանօթութիւն ունենալու համար շօշափելեաց տպաւորիլը միայն բաւական չէ, դիտակցութիւնն ալ պէտք է ընկերանայ, ինչպէս նաև կամքը կամ պատուութիւնը եւ պատճառի գաղափարը:

Գ. Բան : Բանը այն գերազանց կարողութիւնն է՝ որ անշարժելի ճշմարտութիւններ կ'ըներէ մեզ, և առընչութիւն ընել կուտայ Աստուծոյ հետ : Բայց երբ կարգը զայ առաջին ծանօթութեանց կամ գաղափարաց վրայ խօսելու՝ այն ատեն աւելի վայելուչ յարմարութիւն կ'ունենամք այս մեծ կարողութեան վրայ մասնաւորապէս խօսելու :

ԳԼՈՒԽ Ե.

Գաղափարաց վրայ առ հասարակ . — Դասաւորութիւն գաղափարաց . — Ծագումն գաղափարաց . — Այլ եւ այլ տեսութիւնք այս մասին .

Մեր հոգւոյն կարողութեանց վրայ տեղեկութիւն առնելէս յետոյ՝ պէտք է սորվիմք նաև անոնց գործոց հետեանքը, և մեր անոնցմով չահած արդիւնքները :

Իմացականութեան արդեանց մէջ՝ ամենէն առաջինն և ամենէն ընդհանուր և նախնադոյն եղելութիւնն է բաղադր, կամ որնոյն է՝ ծանօթութիւնն իւր ամենապարզ ձևին մէջ :

Ա. Զանազան տեսակ բաղադր : Այնքան տեսակ գաղափարներ կան՝ որքան էակ որ ստեղծերէ արարելը : Ունիմք շատ գաղափարներ, կամ զգայարանաց ձեռք ճանչցուած առարկայից գաղափարներ, ինչպէս են՝ մարմինները : Ունիմք բազմաթիւ գաղափարներ կամ անմարմին առարկայից գաղափարներ, ինչպէս են՝ հոգի, Աստուած, և այլն : Ունիմք բազմաթիւ գաղափարներ կամ բարոյ և չարի, մարդկային և առաքինութեան և այլն ծանօթութիւններ : Առարկայից հանդամանաց տեսակէտով կ'ըլլան գաղափարք ճշմարիտ կամ սոսի, սրտ կամ անսրտ, պոպոկ կամ չպոպոկ, վերացեալ կամ լինելաբար, բնականաբար կամ

Բ. — Դասաւորութիւնն հաղափարաց : Առարկայներն նկատելով իրենց պատահականութենէն և հարկաւորութենէն, անոնց գաղափարներն ալ կը բաժնուին ի քաջարչի և յաւելչի : Բացարձակ կ'ըսուի այն գաղափարը՝ որոյ առարկայն հարկաւոր է կամ չը կրնար ինչ որ է՝ այն չ'ըլլալ : Աւելչական գաղափարն է այն՝ որոյ առարկայն պատահական բան մ'է կամ կրնայ ըլլալ այնպէս ալ՝ ինչպէս որ չէ : Ահաւասիկ, նիւթական առարկայ մ'է ձեռքիս գիրքը . շօշափելը կ'իմացունէ ինձ ասոր ծանրութիւնը և ծաւալը, աչքս կը տեսնէ գոյնը և երեսներուն վրայ սիւռուած գրերը . տարակոյս չ'ունիմ՝ թէ սա գոյութիւն ունի : Սակայն, նոյն ժամանակ կրնամ մտածել՝ թէ կրնար չ'կենալ այս գիրքը, և յորմէ հետէ ասոր առանձին առանձին թերթերը մէկն իրար բերաւ միացուց, անտի և այսր հարիւր անգամ պատուուած կամ այրուած կրնար ըլլալ, եթէ այնպէս ըլլար չ'պիտի զարմանայի : Արդ, այս գրքին գաղափարն առարկայ ունի այնպիսի բան՝ որ կրնար ալ չ'ըլլալ, բան մը որ պատահական է, ուրեմն գաղափարն ալ պատահական է : Բայց այս գիրքը տեսած և շօշափած ատենս կը մտածեմ՝ թէ սա տեղ մը բռնած է, և գրուելէն մինչև հիմա ժամանակ մ'անցեր է : Որդ, ժամանակն ու տեղը կամ միջոցը այնպէս է միթէ՝ ինչպէս որ է գիրքը, կրնամ ըսել թէ միջոց և ժամանակ ոչնչացան, խելքի դէմէ : Գիրքը կ'ոչնչանայ՝ բայց տեղը՝ որ այս գիրքը բռներ էր, կայ միշտ, և ժամանակը յորում երեւեցաւ, իւր ընթացքը կը շարունակէ : Մտքով որքան ոչնչացնենք գրքեր, մար-

միններ և դիպուածներ, բայց ժամանակն ու միջոցը չենք կրնար ոչնչացնել, խելքերնուս դէմ կուգայ : Վերջապէս, ժամանակի և միջոցի գաղափարներն Ստուծոյ գաղափարի պէս այնպիսի բան իրենց առարկայ ունին՝ որ չ'կրնար չ'ըլլալ, հարկաւոր բան է, ասոր համար ալ անոնց առարկայից գաղափարները հարկաւոր են : Մեր գաղափարաց երկու երկրորդական կերպերը հասկանալիս և ընդհանրականութիւն յառաջ կուգան իրենց պարահանութիւն և հարկաւորութենէն :

Ամէն ո՛ր և է պատահական առարկայ սահմանաւոր է, որոյ ինչպէս սկիզբն յամենայն կողմանց չըջափակեալ է ուրիշ առարկայներով, հետեւապէս զինքը ներկայացնող գաղափարն ալ սահմանաւոր է :

Այսպիսի գաղափար մը չ'կրնար ճշմարիտ ըլլալ յամենայն ժամանակի, յամենայն տեղիս, և յամենայն միտս, այլ հունաւոր, անհատական և մասնաւոր : Բայց այն՝ որոյ գոյութիւնը բացարձակապէս հարկաւոր է, ամեն ժամանակ և ամէն տեղ կրկենայ : Պատճառականութիւնը հարկաւոր գաղափար է, և կը տարածեմք ամեն երեւոյթի վրայ, առանց վարանման պնդելով՝ թէ ամէն երեւոյթ ինչ որ ալ ինչին հարկաւ պատճառ ունին : Արդարութիւնը հարկաւոր գաղափար է, պարտաւորիչ բոլոր մարդկանց համար, որք որքան տարբեր հասակ, բարեխառնութիւն և ընկերային դիրք ալ ունենան՝ առհասարակ կատարելու պարտաւոր են :

Համառօտելով ըսենք . ամէն գաղափար որ քաջարչի է՝ հարկաւոր և տիեզերական է . ամէն գաղափար որ առնչական է՝ պատահական և մասնաւոր է :

Գ. — Երբեք քաղաքացիք, Մարդկային իմացումը երեք աղբիւր ունի. գիտակցութիւն, զգայարանք, բան :

Որովհետեւ մեր բոլոր գաղափարները երկու մեծ ցանկ ունին՝ առնչական և բացարձակ, ասոնց ծագման խնդիրն ալ կը բովանդակի գիտնալու մէջ՝ թէ այս երկու սեռի ծանօթութիւնները մենք ինչ կերպով կրնանք ձեռք բերել :

Արդ, առնչական գաղափարաց մէջէն ոմանք նիւթական են և ոմանք հոգեկան կամ մտաւոր :

Նիւթական գաղափարներուն ալը զգայութիւնն է՝ որ դործարանաց վրայ արտաքին մարմնոց տպաւորութիւնները կը ժողվէ : Գունոց գաղափար ունենալու համար մարմին տեսնելու ենք, ձայնի համար լսելու ենք, ծաւալի համար շօշափելու ենք : Եթէ զգայարանք մը պակաս ունենանք նիւթոյ վրայ ալ պակաս ծանօթութիւն կ'ունենամք : Բայց զգայարանք հոգւոյն և անոր գործոց վրայ ծանօթութիւն չեն կրնար տալ : Հոգին չանկանիր զգայարանաց տակ, չը շօշափուի, չը տեսնուի բոլորովին զուտ ոգեկան կարողութիւն մը ունինք՝ քիչ քիչ ըստ ըստ, որ կ'ուսուցանէ մեզ ինչ որ մեր հոգւոյն մէջ կ'անցնի, ինչպէս զգայարանք կ'ուսուցանեն՝ ինչ որ մեզմէ դուրս կը պատահէ : Գիտակցութիւնն է որ մեզ կ'իմացնէ մեր հոգւոյն հեշտութիւնները, ցաւերը, երկիւղը, յոյսը, վիտաքը, խորհուրդները, նպատակները, կարողութիւնները և մարդկային հոգւոյ էական ստորոգելիքներն, որք են պարզութիւն և նոյնութիւն : Եւ որովհետեւ զգայարանք և գիտակցութիւն սովորութիւն եղած է, քրիստոնեայն և կամ հետադաւորութիւն անուններով

յիշուիլ, կրնանք ընդունել թէ մեր առնչական գաղափարը թէ՛ նիւթական լինին և թէ՛ աննիւթական ընդհանուր ակերնին փորձառութիւնը կամ հետադաւորութիւնն է :

Գ. — Բացարձակ գաղափարները չեն յառաջ գար ո՛ր է քաղաքացի և ո՛ր է քրիստոնեայն : Հերթա՞նք քրիստոնեայն : Տիեզերական և հարկաւոր գաղափարները 'ի զգայարանաց և 'ի գիտակցութենէ և կամ որ նոյն է ասեւ՝ 'ի փորձառութենէ՞ յառաջ կուգան՝ թէ ուրիշ աղբիւր ունին . հին, միջին և նոր ժամանակաց բոլոր փիլիսոփայութեանց վեճին հանդոյցն այս հարցումն էր :

Հռչակաւոր դպրոց մը հին ատեն՝ որ փորձական մեթոտի չափազանց կը հետեւէր և ասոր համար Ամիիրիդ կ'ըսուէր, բացարձակ գաղափարներն ալ առնչականաց պէս 'ի փորձառութենէ կը բխին կ'ըսէր, բայց սատարբերութեամբ՝ որ ուղղակի չեն դարայլ մտքին մասնաւոր մի ջանիւքը . Օրինակի համար, զգայարանաց ձեռք բռնելու և լսելու գաղափարն ունինք, երկուքը միացնելով «ի՛նչ - ի՛նչ» գաղափարը կը շինենք, որ զգայարանաց անմիջապէս ներկայ չէ՝ այսպէս ալ մասնական պատճառներ կը տեսնեմք, ասոնց անկատարութիւնն և սահմանաւորութիւնները վերցունելով՝ անհուն և անսահման պատճառի գաղափարը կ'ունենամք, որ է Աստուած :

Ծայրայեղ փորձական կամ Ամիիրիդ դպրոցի ծագումը Յունաց փիլիսոփայութեան հետ կ'սկսի Թաղեսի օրով, վեց հարիւր տարի յառաջքան զմեր թուական : Այս ժամանակ կ'ըսուէր թէ զգայութեան ձեռք կամ 'ի փորձոյ իմացուած նիւթեղէն

տարերքները միայն գոյութիւն ունին . դար մը յետոյ լեկիպպոսի և Գիմնկրիտեսի ենթադրութիւնները բոլորովին նոր գրութիւն մ'ըբին այս վարդապետութիւնը :

Լեկիպպոս տիեզերքի երևոյթները կը նկատէր՝ բաժանեալ և միացեալ հիւլէից արդիւնքներ : Գիմնկրիտէս այս վարդապետութեան բացատրութիւն մը տուած ըլլալու համար կ'ըսէր՝ թէ մարմնոց մակերևոյթէն փրկած թեթև շամանդաղներ՝ որ պատկեր են անոնց որակութեան՝ կուգան մեր գործարանաց կը շփուին և զգացումն և խորհուրդ յառաջ կը բերեն : Հիւլէականաց այս պլանդակ խորհրդածութիւնը Եպիկուրոսի անցաւ , սա ալ ընդունեց առանց փոփոխութեան . Եպիկուրոսէն ալ Լուկրետիոս առնելով՝ բանառեղծեց անդամ վրան : Չենոն՝ գլուխ Ստոյիկեանց՝ որ յայլում ամենայնի հակառակ էր Եպիկուրոսի , դադափարաց ծագման խնդրոյն մէջ կը կարծեմ թէ համաձայն էր :

Սրահական դպրոցի այս հիմնադրին է կ'ըսուի հռչակաւոր այս առածը —, չմարթի իմիւք ի միտան լինել մինչև եղեալ նախ 'ի զգայարանս —, մտքերնուս մէջ բան չ'կայ որ զգայարանքէ անցած չ'ըլլայ :

Նոր ժամանակի փիլիսոփայութեան մէջ ալ նշանաւոր մտղիկ կան փորձականութեան կուսակից :

Տեքարդի ժամանակակից և հակառակորդ Գասսենտոս , կ'ըսէ իւր արամբաանութեան մէջ՝ թէ մեր դադափարաց աղբիւրը զգայութիւնն է . կը խոստովանէր թէ՝ զգայարանաց մէջ ինչպէս որ են այնպէս չեն մնար մտքի մէջ . բայց կը պնդէր՝ թէ զգայի տարերքներու կը փոխուին՝ խորհրդածութիւնն ալ կը գործէ վրանին և կը փոփոխէ :

Թովմաս Հօպպէս ալ այս կարծիքէն էր . Հոգին , կըսէր , բնաւ չունի ծանօթութիւն մը՝ որոյ ծագումը 'ի զգայարանաց չ'ըլլայ : Չգոյութիւնը շարժման հետեանք է , երբ շարժումը դադարէ կը տկարանայ և կը փոխի երևակայութեան : Բառերը օգնելով մարդուս՝ կ'ամրացունեն և կը կազմեն դադափարները , ուստի և կրնայ դատել , մակարբել , այսինքն մէկ նշանին ուրիշ անոր արժէքն ունեցող նշան յատկացնել , մէկ խօսքով հաշուել :

Հաշիւը ըստ Հօպպի՝ իմաստասիրութեան կամ մակաբերութեան հարկաւոր ձևն է :

Փորձականութեան արդի ջատագովներուն մէջ Լոք , ճիշտը խօսելով , ամենէն խորագէտն է : Մարդկային ծանօթութիւնը , կըսէր , կը բաժանին 'ի դադափարս և 'ի դատումս : Դատումն ի՞նչ է , երկու դադափարաց մէջ կեցած առնչութիւնը ըմբռնել : Ըսել է՝ թէ դատումն ընել կարելի չէ առանց դադափարի : Դադափարներն ալ ոմանք պարզ են և ոմանք բալադրեալ : Բալադրեալ դադափարները պարզերէն յառաջ կուգան , որոց անմիջական ակն ալ զգայութիւնն և խորհրդածութիւնն է , այսինքն է փորձառութիւնը , Հետեապէս ամէն ծանօթութիւն , ինչ որ ալ լինի առարկայն , վերջապէս կը յանդի փորձառութեան , և ասով միայն հաւաստի կը լինի : Լոքի բոլոր վարդապետութիւնն այս է և այսպէս կը խօսի իւր ընդարձակ գործոյն մէջ , որ կ'ըսուի Հոպպիսական մարդկային մտայն :

Քօնտրիլաք աշակերտ Լոքի , անեալ իւր անգղիացի վարպետին սկզբունքներով՝ աւելի յառաջ դնաց այս բանին մէջ , զի խորհրդածութիւնն անդամ ուրացաւ և միտք կամ մտածութիւն ըսելով

բնաղննական զգայականութիւնը կ'իմանար : Բօն-
տիլլաքի նայելով՝ նիւթեղէն առարկայից մեր գոր-
ծարանաց վրայ տալաւորելը՝ մոռաւոր եղելութեանց
առ հասարակ աղբիւր է : Վերացական և տիեզե-
րական դաղափարները ինքնին ուրիշ բաներ չեն
այլ միայն զգայականութեան այլապիւրութիւնը :

Փորձականութեան հնութիւնն և երկար ժա-
մանակ ըրած ազդեցութիւնը կը ցուցնեն՝ թէ սա
իրապէս խոր արմատ ունի մարդկային մտաց մէջ .
բայց սխալն յայտն է՝ որ չ'բացատրէր բացարձակ
ծանօթութեանց ո՛չ տիեզերականութիւնն և ո՛չ
հարկաւորութիւնը : Զգայարանաց և գիտակցու-
թեան ձեռօք՝ ո՛չ ուր տեղ որ ենք՝ անտի կրնանք
գուրս ելլել , և ո՛չ որ ժամանակ որ ենք՝ անկէ յառաջ
կամ յետս երթալ . կը տեսնենք ինչ որ աստ , անդ և
յայտ ժամկամայն կը պատահէ , ասկէց անդին չեմք
տեսներ : Յիշողութիւն և վկայութիւն , ինչ դաղա-
փար որ առեր եմք՝ զայն վերստին ներկայացնելու
համար միայն կրնան օգնել : Փորձառութեան աղա-
ցոյցներն որքան ալ մշակենք՝ իրենց չ'ունեցածը ,
այսինքն է տիեզերական դատումները չեն կրնար
տալ : Միթէ փորձառութիւնը սորվեցուցեր է մեզ՝
թէ որքան երևոյթ որ կան տիեզերաց մէջ , առանց
բացառութեան , ամէնքն ալ պատճառ ունին
և ժամանակի մէջ կ'ըլլան . անտարակոյս ո՛չ , զի մեր
փորձած երևոյթները շատ քիչ բաներ են :

Այլև փորձառական ծանօթութիւններն որ-
քան տիեզերական չեն՝ այնքան ալ հարկաւոր չեն :
Փորձառութիւնն ինչ կը ցուցնէ մեզ . — ինչ որ կայ՝
այն կը ցուցնէ՝ և ոչ թէ ինչ որ հարկաւոր է ըլլալ :

Կ'ուզեմ որ զգայարանքս յիշողութեան և խերամտու-
թեան ձեռօք՝ կարող ըլլայ ցուցնել ինձ՝ ինչ որ ե-
ղեր է և ինչ որ պիտի ըլլայ , բայց որքան ալ աշխատ-
ցունեմ չ'պիտի կրնամ գիտնալ թէ եղելութեաները ,
ինչպէս որ տեղի ունեցան , այնպէ՞ս կ'ըլլան և ուրիշ
կերպ չ'են կրնար ըլլալ : Փորձառութիւնն երբէք
չ'կրնար ցոյց տալ ինձ՝ թէ միջոցէ գուրս գոյութիւն
ունեցող մարմին չ'կայ , և թէ , հարկաւորապէս , մի-
ջոցը կը բովանդակէ զամենայն մարմին : Հարկաւո-
րութիւնը չը տեսնուիր , չի շօշափուիր և չ'զգա-
ցուիր :

Փորձական վարդապետութիւնը բացարձակ
դաղափարաց աղբիւրը փորձառութիւնն համարե-
լով՝ այս դաղափարաց գոյութիւնը ուրացած կ'ըլլայ :
Օրինակի աղաղաւ . Լոքի և իւր աշակետաց համար
ի՞նչ է պատճառականութիւնը . — Յաջորդութիւն :
Ի՞նչ է գոյացում թիւն . — Կուտակումն որակութեանց ,
ի՞նչ է բարին . — Օգտակարը : Ի՞նչ է անհօնը .
— Ժխտումն հունսուորի : Կրօնի , բարոյականի , ա-
րուեստից և նոյն իսկ գիտութեանց հակառակ այն-
քան անհաճոյ հետեանքներն՝ այս վարդապետու-
թեան պտուղ են : Դաւիթ Հիւմ ամենայանդուզն
Սկեպտիկեանն , Հելլէտիոսս՝ որ շահասիրութիւնն
առաքինութիւն կը համարէր , Լամբերթի և Տօլպաք
հռչակաւոր վարդապետք նիւթակրօնութեան և
անաստուածութեան , և այնքան գրչի տէր մարդիկ
որոց բոլոր աշխատութիւնը մարդկային ազգի ամե-
նէն սուրբ հաւատքը քանդել էր՝ ուղղակի ժառան-
դորդք են Լոքի և Բօնտիլլաքայ : Այս փիլիսոփայ-
ներն իրենք ալ չ'էին ուզեր , բայց հնարած մեթոտ-
նին այնպիսի սերմեր ցանեցին՝ որոցմէ գէշ

պտուղ յառաջ եկան և քաղեցին իրենց յաջորդները, ինչպէս հին ժամանակի զգայական հոգեբանութիւնը պատճառ եղաւ՝ որ Եպիկուրոս, զարչ և յոռի բարոյականութիւն ջատագովեց, ևս և հոգւոյ և Աստուծոյ վրայ այլանդակ վարդապետութիւն ունեցաւ :

Ե. — Միջոցն քաջարձակ գաղափարաց : փորձական վարդապետութեան մտորութիւնն և վտանգները պատճառ եղան՝ որ շատ փիլիսոփայք ալ ստիպուեցան վնասուել՝ թէ արդեօք զգայարանքն և գիտակցութենէ ուրիշ աղբիւր կայ հարկաւոր գաղափարաց :

Սյս մասին եղած զանազան տեսութիւնները պատմելու տեղը չէ, գլխաւորները ստորագրեմք քիչ մը խօսքով բաւական է :

Պղատօն մարմնաւոր, շարժուն եւ մասնաւոր իրերէն վեր՝ անստեղծ, անշարժելի եւ յաւիտենական գաղափարներ կան կ'ըսէր Գաղափարք անդ են՝ ուր կան համեմատութիւն և կեանք, բայց կը կայանան յԱստուած : Մարդկային հոգին՝ որ է 'ի ծոց անհուն իմաստութեան՝ գեղեցիկը, բարին և գերադոյն ճշմարիտը իմացած է յառաջ քան զժամանակն՝ յորմէ յետոյ 'ի պատուհաս յանցանաց մերժեցաւ յԱստուծոյ և մահկանացու մարմնոյ մէջ խառնուեցաւ . աստէն 'ի թշուառութեան իւրում կը պահէ կան խաւ տեսած սքանչելեաց յիշատակը, որոց կիսով չափ եղծեալ պատկերը կը տեսնէ նաև զգայի բնութեան մէջ : Շփով այս յիշատակը հիմն է բացարձակի վրայ ունեցած գաղափարներնուս, գիտելը յիշել է, և ամէն գիտութիւն արդէն գիտցածներնուս վեր-

յիշումն է : Առասպելաբան այս վարդապետութիւնը Սրիստոտելի դրական և խոհեմ իմաստութեան չէր կրնար յարմարիլ . երկայն ատեն վիճաբանեցաւ Պղատօնի կարծեաց դէմ, սակայն փորձականաց կողմն ալ չ'անկաւ : Ըստ Սրիստոտելի, զգայարանք միայն մասնաւորները մեզ կ'զգացունեն . տիեզերականն որ կը ծաւալի առ հասարակ բոլոր առարկայից վրայ, կարելի չէ զգալ : Սակայն, կ'ընդունէր՝ թէ կան նախնական ճշմարտութիւններ՝ որք իրենք իրենց մէջ ստուգութիւն ունին և մենք անմիջապէս կ'ընդունիմք :

Նորապղատօնական դպրոցը, որ քրիստոնէութեան երկրորդ դարուն Աղեքսանդրիոյ մէջ հիմնեցաւ, փորձական դրութեան բոլորովին հակառակ ծայրը՝ չափազանց խորհրդականութեան մէջ ինկաւ : Ըստ Պղատինոսի և անոր յաջորդաց՝ անհաւատարիմ հետեւողաց Պղատօնի՝ մարդ յայնժամ կատարելապէս կը տեսնէ ճշմարտութիւնը՝ երբ գանդաջանաց մէջ լինի . այս միջոցին հոգին ընկզմեալ լինելով յԱստուած՝ նովաւ կը կենսաւորի, Աստուծոյ լուսոյն կը մասնակցի և անմիջապէս կը տեսնէ բացարձակը : Պորփիւր աշակերտ Պղատինոսի կը պատմէ՝ թէ իւր վարժապետը շատ աստուածահաճոյ լինելով՝ չորս անգամ այս գերբնական վիճակն ունեցաւ : Տեքարթ կ'ըսէ՝ թէ գաղափարներ կան՝ որ դրսէն մեզ կուգան, ինչպէս արեգական, ջերմութեան, լուսոյ, ձայնի և այլն գաղափարները, և կ'ըսուին էլ *էփեմերա*՝ կամ էփեմերա՝ գաղափարներ ալ կան՝ զորս մենք կը կազմենք կամ կը հնարենք, ինչպէս արալեզի, յուշկապարկի և այլն գաղափարներ և կ'ըսուին *սթեղադայա*՝ կամ *սթեդայա* :

խիստ Աստուծոյ դադաւարին համար՝ զոր միտքը չ'կրնար շինել՝ որովհետեւ մեր մտքէն անցած կերպով Աստուած չ'ըլլար, և զգայարանք չ'են իմանար, որովհետեւ անսահման է և անչափ, կ'ըսէր. աշխարհք եկած ատեննիս այդ դադաւարի սերմը հետեւեմիս կունենանք, և կըսուի քննիք ։

Այս կարծիքը Տեքարթի աշակերտաց մեծ մասը ընդունեց, բայց Մալպրանշի գոհ չ'եղաւ բոլորովին, պարզած ըլլալու համար Տեքարթիին 'ի նկատմանս ենթադրութիւնը հնարեց ։ Ըստ Մալպրանշի մեր գաղափար ունենալը կարելի լան չէ, առանց լուսոյ աստուածային մտաց և գաղափարաց ։

Լէիբնիտիոս կամ Լայպնից՝ որ թէ Լոքի և թէ Տեքարթայ հակառակորդ էր, փորձականութեան հիմնական առածէն զգուշանալով կ'ըսէր. Մտաց մէջ բան չ'կայ՝ որ զգայարանաց մէջ չ'կենայ՝ բացի նոյն ինքն իմացականութենէն ։

Արդ մտաց մէջ կայ էակ, գոյացութիւն, միութիւն, նոյնութիւն և ուրիշ շատ մը ծանօթութիւններ՝ զորս զգայարանք չ'են կրնար տալ ։ Ըստ Լէիբնիտիոսի այս ծանօթութիւնները սերմեր են՝ որ ծնած ատեննիս կը կրենք, մեր ներսը ծածկեալ լուսոյ նշոյլներ են՝ որ արտաքին առարկայից պատահելով կ'երևան ։ Այս ծանօթութիւնները շինելու զօրութիւննիս առանձին և բացէն կարողութիւն մը չէ, այլ մեր հոգւոյն տրամադրութիւնը կամ կանխազգմն է ։

Յետին դարու վերջերը Թուլմաս Բէյտ և Քանթ ծանօթութեանց ծագման խնդիրը վերստին յուղեցին, որք թէ և տարբեր տարբեր շաւիղ գործածեցին, սակայն նման եղրականութեանց հասան ։

Բէյտ արտաքին գաղափարաց վերլուծութենէն ճանրայ ելլելով՝ կ'ըսէր՝ թէ փորձառութենէ յառաջ չ'եկող ծանօթութիւնները կամ գաղափարները կը խառնուին անկէ յառաջ եկածներուն հետ ։ Ապա հետազօտելով թէ ինչ են այն ծանօթութեանց բնութիւնը, նկատեց՝ թէ մարդկային միտքը կացուցանող օրէնքներ են ։ Արդ, Գերմանացի այս փիլիսոփային նայելով՝ տիեզերական և հարկաւոր ծանօթութիւններն 'ի յառաջագունէն դատումներ և մտաց օրէնքներ են ։

Բէյտի՝ մանաւանդ Քանթի վարդապետութեան մէջ սկեպտականութեան սերմն կայ, վասն զի, եթէ տիեզերական և հարկաւոր դատումները միայն մեր կազմէն կախեալ մտաւորական օրէնք և հաւատք լինին, առնչական կրնային ըլլալ և ոչ ուրիշ բան, փոփոխական պիտի լինէին՝ ինչպէս է մտքերնիս, և ասուցութիւն չ'պիտի կենար ։

Մալպրանշի *La vision en Dieu* Դեոյն Աստուծոյ, Աղեքսանդրեանց Խորհրդականութիւնը և Պղատոնի Գաղտնի Կանխանք զօրաւոր առարկութիւններ կը վերցունեն, սակայն, կարծեաց տարբերութեան մէջ գլխաւոր կէտ մը կայ՝ յորում իրար կը մերձենան բոլոր այս գրութիւնները, այսինքն թէ մարդկային միտքը սեռ մը ծանօթութիւններ ունի՝ որ բնաւ փորձառութեան ներքեւ չ'են իյնար ։ Ուրեմն, զգայարանքէ և գիտակցութենէ՝ կամ մէկ բառով, փորձառութենէ լիապէս որոշ կարողութիւն մը կայ քան անունով՝ որ նոյն ծանօթութիւնները կ'ստանայ ։ Ուստի, ինչպէս 'ի սկզբան ըսինք, գաղափարաց ծագման ալը գլխաւորապէս երկուք է Խորհրդական և Բնականութիւն ։

Փորձառութիւն ձեռք առնչական գաղափարներ

ըր կը կազմենք, մարմնաւորները զգայարանաց ձեռօք, անմարմինները հոգեբանական փորձառութեան կամ գիտակցութեան ձեռօք:

Բանի ձեռօք բացարձակ գաղափարները կ'ունենամք, և դիտաւորապէս Աստուծոյ գաղափարը՝ որ կեդրոն գաղափարն է բոլոր միւս բացարձակ գաղափարաց:

Փորձառութիւնը կը խթէ դեանակութիւնն, զգայարանաց և դիտակցութեան կրած տպաւորութիւնք առիթ կը լինին՝ որ միտքը սլանայ դէպ 'ի տիեզերականն և հարկաւորը. վերջունեւորդ պէս այս տպաւորութիւնն բանականութիւնն ալ անդործ կը մնայ. Բայց եթէ բանականութիւնը վերջունես՝ փորձառութեան ապացոյցները անյարիր տպաւորութեանց կոչու մը կը լինին, որ ներկայ ժամանակէ անդին չեն անցնիր, և ծանօթութիւն ըսուիլ չ'են արժեք: Բանը կամ բանականութիւնն է՝ որ այս տպաւորութիւնները պիտի կապակցէ, յստակէ և կատարելագործէ իւր յատուկ ապացոյցներն յաւելլով 'ի վերայ, այսինքն այն առաջին ծանօթութիւնները՝ որոց ազդիւրը ինքն է, և զորս ոչ լսելիք, ոչ շօշափելիք, ոչ տեսանելիք չէին կրնար մեղ տալ:

Միտքը, լոկով զօրութեամբ օրինաց բանականութեան, անաշխատ ըմբռնելով ճշմարտութիւնը՝ արդէն առած միջին ծանօթութեանց վրայ կ'անդրադառնայ, և 'ի ձեռն կամաց ինչպէս ուղէ՝ այնպէս կը կերպարանափոխէ. ուշադրութեան ձեռօք՝ որ կը լուծէ առարկայները, բաղդատութեան որ կը մօտեցունէ իրարու, իմաստասիրութեան՝ որ ամենածածուկ յատկութիւններ երևան կը հանէ, և մէկ ճշմարտութեան մէջէն ուրիշ անոր հետեւանքն եզոզ ճշմարտութիւնը կը ցուցնէ, և վերջապէս

'ի ձեռն բարբառոյ՝ որ ոչ միայն մեր նմանեաց խորհրդածութիւնները կը բերէ մեզ, այլ մերերն իսկ կը պնդէ և կը վերլուծէ, գաղափարներն իս կը կերպարանափոխուին, կը ճշդուին, կը յստակուին և կը տարածուին: Ըստ ծագման մասնաւոր և թանձրացեալ գաղափարք կ'ըլլան վերացական, հաւաքական, ընդհանրական, նոր նոր գաղափարներ յառաջ կուգան, և այս նորերէն ալ ուրիշ աւելի ևս նորեր հետզհետէ: Այս կերպով, այսինքն բանականութիւն և ազատութիւն միալուծ ընկերանալով՝ մարդկային ծանօթութիւններն կ'ընդարձակին, և գիտութիւնք կը ծնանին և կը զարդանան:

Առաջին ծանօթութիւնք, կամ առաջ Եւ
սկզբունք քանականութեան :

Ա. Առաջին Զանօթութեան Եւ ճշմարտութեան Կոն. Երբ
առաջին անգամ շողենաւ մը տեսնեմք, հետաքր-
քիր կ'ըլլամք գիտնալու թէ ո՞ւր, ե՞րբ, ո՞վ, ինչո՞ւ
հնարեր է այն սքանչելի մեքենայն, և կը հարցու-
նեմք ասոր անոր որ ըսեն. եթէ մէկն ըսէ մեզ թէ
ասիկայ շինողն մէկը եղած չէ, նպատակով մը չին
ուած չէ, աստ կամ անդ շինուած չէ, այսօր կամ
հերոս շինուած չէ, յիմար է, ինչ է այս մարդը, թէ
հետեւինիս կատակ կ'ընէ կ'ըսենք : Որովհետեւ մեր
խմացականութիւնը ինքնին կը խարունակէ տեղոյ,
Ժամանակի, պատճառի և արդեան, միջոցի և վախ-
ճանի դաղափարները, և ամէն բանի համար կը գոր-
ծածէ, այնպէս որ չ'կրնար համոզուիլ թէ մարմին
ըլլայ և տեղ չ'ունենայ, դէպք մ'ըլլայ ժամանակ
չ'ունենայ, արդիւնք մը ըլլայ պատճառ չ'ունենայ,
էութիւն մը ըլլայ նպատակ կամ վախճան չ'ունենայ :

Մարդկային մտաց այս ընդակից դաղափար-
ները շատ փիլիսոփայք անուանած են առաջին Զան-
օթութեան, յորոց առաջ եկած անընդ-միջական և ան-
բաժանելի դատումներն ալ ըսուած են առաջին ճշմար-
տութեան : Այս ճշմարտութեանց յատկութիւնն է՝ որ
բնաւ քան զիրենք նախկին դաղափար չ'ունին, և
էական իրարիսներն են մեր ծանօթութեանց :

Բ. — Նկարագիր առաջին ճշմարտութեանց : Առաջին
ծանօթութիւնք երեք նկարագիր ունին :

1° Այնքան յստակ են, որ եթէ զիրենք ձեռք
բերել կամ ընդդէմ փաստաբանել ուզենք՝ չենք
կրնար իրենցմէ յստակ և իրենցմէ աղէկ ծանօթու-
թիւններ գտնել :

2° Այնքան տիեզերական են՝ որ ամէն տեղ,
ամէն Ժամանակ, մինչև նախապաշարեալ մտաց մէջ
կը գտնուին :

3° Վերջապէս այնքան խոր տպաւորեալ են
մեր ներսը, որ մեզ ուղղութիւն կուտան դատման
և վարուց մէջ, և անոնք անգամ՝ որ կ'ուրանան՝
կը պարտաւորին առանց դիտնալու հետեւիլ և գոր-
ծով հակառակն ընել իրենց կարծիքին :

Գ. — Առաջին Զանօթութեանց դասաւորութեան վրայ
դասական դասութեան : Առաջին ծանօթութեանց բնու-
թիւնը կը պահանջէր՝ որ ի վաղուց անտի փիլիսո-
փայութիւնը ասոնց համար միայն մէկ ճիշդ- ցանկ
մ'ունենար, բայց, որովհետեւ մեր խորհրդածու-
թիւնը քննելն չափազանց փախուկ և ծայրայեղ դժ-
ուարին է՝ մանաւանդ արմատ ծանօթութեանց
կողմանէ, վասն որոյ շատ տեսակ ցանկեր եղան :

Սրիստոտել ցանկ մ'ունէր, յորում տասն էին
էական ծանօթութիւններն. Գոյացութեան, սրահութեան,
բանի, աւելնութեան, Ժամանակի, տեղի, տեքի, Գործի, Կերի, Եւ :

Սրիստոտելէն յետոյ եկող փիլիսոփայք ուրիշ
իրարու աննման ցանկեր ունեցան առաջին ծան-
օթութեանց, որոց մէջ նշանակութեան արժանի է
Քանթ փիլիսոփայինը, որ Բնաբանութեան Բնականա-
բան ըսուած հաշակաւոր գրոց բուն առարկայն

եղած է : Բանթ այս դործոյն մէջ զգայականութեան շնորհ, իմացականութեան ցանկ և բանի գործնական նշանակելէ յետոյ՝ զգայականութեան երկու ձև կուտայ, միջոց և ժամանակ . իմացականութեան երկուտասան ցանկ, երեք առ երեք գումարելով՝ որոց գլխավորներն են աստի, որսի-նիւն, արնշա-նիւն, եղանակաորս-նիւն, և կը հասկցուին ասոնց մէջ փո-նիւն, տփնակտոս-նիւն, ընդհանրական-նիւն, գոյաց-նիւն, պարտա-պարտական-նիւն, հարկաորս-նիւն : Բանականութեան գաղափարները մէկ հասարակ հիմն ունին զգեբա-դոյն միութիւնն, առ որ այս կարողութիւնը շարունակ իւր իմացականութեան բոլոր ըմբռնումներն կ'ողզէ : Ապաքէն Բանթի վարդապետութիւնը զօրեղ մտքի դործ է, և ըրած քննադատութիւնը հասարակ բան չէ . սակայն աւելի արուեստական է՝ քան իսկական, և մանաւանդ ցանկին մէջ նշանակուածներուն շատը աւելի փորձառութեան բերած ծանօթութիւններ են՝ քան բանականութեան ուղղակի և արմատ գաղափարներ :

Դ. Օրէնակներ առաջին ծանօթանիւնաց : Առանց ուրիշ փիլիսոփայից դրութեանց քննութեան մանելու և նոր ցանկ մ'շինել ուղեւ, բաւական կը համարիմ նշանաւոր և աչքի զարնող օրինակներ տալ առաջին ծանօթութեանց :

1°. Ամէն մարդ ունի գաղափար կամ ծանօթութիւն ժամանակի . ամէն մարդ գիտէ՝ թէ ժամանակը հարկաւոր առնչութիւն ունի 'ի նմա գոյացեալ դիպուածոց հետ . գիտէ թէ անսահման ժամանակ կայ, յաւիտենականութիւն կայ :

2°. Ամէն մարդ ունի գաղափար կամ ծանօթութիւն միջոցի՝ յորում բովանդակին մարմինը .

ամէն մարդ գիտէ՝ թէ չ'կայ մարմին մը՝ որ 'ի միջոցի չ'լինի, գիտէ՝ թէ միջոց տարածանի անդր քան զմարմինս, և թէ ամբաւ է :

3°. Գոյութեան և հանգամանաց, պատճառի և արդեանց համար ալ այնպէս է : Կը հաւատամք՝ թէ ուր հանգամանք կամ որակութիւն կայ՝ անդ և գոյութիւն կայ . ամէն եղելութիւն պատճառ ունի : Տեսնելով որ տիեզերքի մէջ էակաց և երևութից հրաշալի այլևայլութիւնք կան, որք իրենք իրենց պատճառ չեն, կը գուշակեմք թէ կայ գերազոյն պատճառ մը՝ որ ասոնք ստեղծեր է, և կ'ըսուի Աստուած :

4°. Բմբռնումն կամ գաղափար ունիմք՝ թէ ամէն ինչ որ ստեղծուեր է վախճան մ'ունի և ամէն ինչ իւր վախճանին կը ծառայէ : Աչք տրուեր է տեսնելու համար, խօսել տրուեր է՝ մեր մտքէն անցածը մեր նմանեաց յայտնելու համար :

Երբ բանի մը վախճանը չենք գիտեր, այնու չենք կոսկած իր անդամ վախճան ունենալուն վրայ, այլ մանաւանդ մեր մտաց տկարութիւնը կը մեղադրեմք՝ որ չը կրնար Արարողին բոլոր նպատակները խնանալ : Այս հաւատքն է՝ որ փիլիսոփայութեան մէջ Սլեյքոն և Էրշման պարծառաց անունով կը հասկցուի :

5°. Ունիմք ծանօթութիւն կամ գաղափար բարւոյ և չարի, պարտուց և իրաւանց, արժանեաց և վատութեան : Պայծառապէս գիտեմք՝ թէ ոչ ումեք միաս հասցնելու եմք, ծնողքնիս պատուելու եմք, տուած խոստումնիս յարգելու եմք, և թէ ով որ այս սուրբ պարտուց հակառակ կը վարուի պատժոյ արժանի է, և ով որ այս պարտքերը կը կատարէ

մինչև իւր անձնական շահույց հակառակ՝ հատույց ման արժանաւոր է :

6°. Ամէն մարդ գաղափար ունի գեղեցկի , և այս գաղափարն է հիմն առ հասարակ բոլոր արուեստից :

7°. Ամէն մարդ , վերջապէս , ինչպէս վերն ըսինք , կը հաւատայ՝ թէ աշխարհ կը կառավարուի միակերպ և հաստատուն կարգօք , որք կը տարածուին ընդ բոլոր կողմանս աշխարհի և ընդ համբոյն գարս ժամանակաց :

Ե. Հինգէտ առաջին ճշմարտութեանց : Առաջին ճշմարտութեանց մէջէն ոմանք հարկաւոր են , ինչպէս այս հաւատքը՝ թէ ահն եղելաւիսն պարծառ Ե'սանի . և ոմանք թէև տիեզերական՝ սակայն և այնպէս պատահական են , ինչպէս այս հաւատքը՝ թէ բնութեան օրէնքները մայրան են :

Աստուած իւրով իմաստութեամբ և կամք արարածոց մէջ մնայուն և ընդհանուր օրէնքներ հաստատեր է : Հարկաւոր ճշմարտութեանց վերջին խարխիւր Աստուած է :

Երբ միտքը կ'իմանայ անծայր ժամանակ և անտահման միջոց , էութիւն և պատճառականութիւն բացարձակ , անխախտելի կարգ համեմատութեանց , գեղեցկութիւն անողեղ , բարութիւն գերազանց , այս ամէն գաղափարները հաւասար են այն նոյն և մի գաղափարին՝ որոյ առարկայն անբաւ և յաւիտենական Աստուածն է իբրև առաջին պատճառ , կատարեալ իմաստութիւն և գերազոյն արդարութիւն :

«Այս ճշմարտութիւնը , կ'ըսէ Պօսիւէ , սքան

չելի պայծառութեամբ կան ընդ ամենայն ժամանակ և յամենայն մարդկային միտս : Եւ երբ այս ամենայն՝ որ եղենն կարգօք համեմատութեան , այսինքն ամենայն ինչ որ 'ի բնութեան են՝ եղծանին , և ես միայն կենամ , այս կարգ և կանոնները պիտի կենային մտացս մէջ . և պայծառապէս պիտի տեսնէի՝ որ ասոնք միշտ բարի և միշտ ճշմարիտ պիտի ըլլան , եթէ ես ալ չ'կենայի , և ասոնք հասկցող ուրիշ մէկը չը կենար :

«Եթէ հիմայ կը փնտռեմ՝ թէ ուր և ինչ են թակայի վրայ կը կայանան այս յաւիտենականները և անշարժելիները , կը պարտաւորիմ խոստովանիլ՝ թէ կայ էակ մը՝ յորում՝ ճշմարտութիւնն յաւիտենականապէս կայացեալ է , և 'ի նմա միայն իմացեալ , և անտի յառաջագայի ճշմարտութիւն յամենայն էակս և յամենայն միտս որ արտաբոյ նորա է :

«Ուրեմն 'ի նմա է՝ որ անհասանելի կերպիւ կը տեսնեմ այս յաւիտենական ճշմարտութիւնները , և տեսնելն ուրիշ բան չէ՝ եթէ ոչ գառնալ հայել 'ի նա՝ որ առանց շարժութեան բովանդակ ճշմարտութիւն է , և լուսաւորուիլ 'ի նմանէ :

«Յաւիտենական այս առարկայն Աստուած է , 'ի յաւիտենից դոյ , 'ի յաւիտենից ճշմարիտ և 'ի յաւիտենից նոյն ինքն ճշմարտութիւն » : Պօսիւէի այս սքանչելի բացատրութեան կը համաձայնի Ֆենելօնի ճառն 'ի վերայ բանականութեան . — Ո՛հ , կըսէ Ֆենելօն , ո՛րքան մեծ է մարդուս միտքը , անկակից կարողութիւն ունի անհունապէս անդր բան գինքն սլանալու , և զարմանալ՝ որոյ վրայ որ զարմանալ պէտք է , մտաց գաղափարներն են տիեզերական , յաւիտենական , և անշարժելի . . .

Ս. Կարևորագին առաջին ճշմարտութեանց ։ Մարդկային միտքը իւր հեղինակին կապակցող բնական , կենդանի և լուսեղէն շղթայն առաջին ծանօթութիւններն են , որ բոլոր աշխարհի և բոլոր ժամանակաց մարդիկը մէկ հասարակաց կեդրոնի շուրջը՝ այսինքն է՝ Ստուռածային ճշմարտութեան բոլորը կը ժողովեն ։ Եւ որովհետեւ այս ծանօթութիւնները նոյն իսկ հիմն են մտաց , ուստի ոչ մէկը կրնայ խախտել , և ոչ թողուլ հեռանալ , այլ ընդ մտեալ անցանեն թէ՛ մարդկային կենաց ներքին և սովորական կենակցութեան մէջ . թէ՛ ամենաբնականի դատմանց , թէ՛ ամենասովորական դործոց , և թէ՛ ամեն սեռի գիտութեանց մէջ ։ Երկրաչափութեան մէջ՝ միջոցի դադարաւոր կայ . բարոյականի և իրաւագիտութեան մէջ՝ իրաւանց և պարտուց դադարաւորները . գեղագիտութեան մէջ՝ գեղեցկի և անոր հետ վերաբերութիւն ունեցող բոլոր որպիսութեանց ծանօթութիւնը կայ ։ Գործարանագիտութիւնը կամ կենսաւոր էակի գիտութիւնը հիմնեալ է վերջնական պատճառի դադարաւորի վրայ , որ մեզ կը ներկայացնէ կենսաւորեալ մարմնոյն զանազան մասերը իրեւ այնքան միջոցներ՝ որ կը հային մէկ վախճանի՝ այսինքն է կենաց ։

Վերցնուր այս դադարաւորներն՝ գիտութիւններն ալ չեն մնար . Ապաքէն , գիտնականները միշտ նկատողութեան չեն առնուր այս առաջին ճշմարտութիւնները , որ իրենց գիտութեան խաբիսին է , մեր դատմանց մէջ ալ այս ճշմարտութիւնները մեծ դեր կը խաղան առանց մեր գիտնալուն , կը գործեն մեր վրայ և լուեւեայն մեզ կ'առաջնորդեն , ինչպէս որ քալելու ատեն ջիւղերնիս կը գործեն առանց մեր

իրենց վրայ մտածելուն ։ Սակայն , փիլիսոփային պարտքն է խորհրդածութեամբ և վերլուծութեամբ վերնալ մինչև այս հիմնական ծանօթութիւնները , զատել մասնաւորներէն , և ճշգեղ նոցա բուն յատկութիւնը , ծագումն և կարեւորութիւնը ։ Փիլիսոփայութիւնն ալ գիտութիւն սկզբանց , գիտութիւն պատճառաց , այս բաները ընելով միայն կրնայ ըլլալ ։

Իմացական գործողութիւնք. — Յիշողութիւնք. — Լծողութիւն գաղափարաց. — Երեւակայութիւն :

Ա. Յիշողութիւնք. — Ոնցեալը մտքերնիս բերելու կարողութիւնը յիշողութիւն կ'ըսուի : Ֆէնելլօն սքանչելի նկարագիր մ'ըրած է այս կարողութեան : — Կը ճանչեմ, կ'ըսէ, տիեզերքի մէջ գտնուած այն ամէն մարմինները՝ որք շատ տարիներ յառաջ զգալարանացաւ դպեր են, ամեն մէկուն պատկերները միտքս կան, այնպէս որ առջևս կեցածի պէս կը տեսնեմ : Ուղեղս կարծես թէ պատկերապարզ սենեակ մ'է, յորում պատկերներն տան տիրոջ ուղած կերպով տեղէ տեղ կը փոխուին և կը շարունակեն նկարիչները անկատար նմանութիւն մը միայն կրնան ցուցնել, իսկ իմ գլխուս մէջ կեցած պատկերները այնքան ճիշտ են, որ նկարչին գծածներուն սխալն անդամ կը դատեմ և կը շտկեմ . . . :

Որոշակի կը յիշեմ, կ'ըսէ Ֆէնելլօն, թէ կը ճանչնամ չը ճանչածս ալ, մոռնալս ալ կը յիշեմ, մարդ մը արդէն քանի հասակի մէջ որ տեսեր եմ իւրաքանչիւր հասակի պատկերը կը յիշեմ . . . :

Յիշողութեան մէջ երկու տարրական եղելութիւններ կան . առաջին՝ պահպանութիւն գաղափարայ, երկրորդ՝ անոնց արտաբերութիւնը կամ յղացումը : Այս եղելութեանց առաջինը փորձառութեան ներքեւ չիյնար, չենք գիտեր՝ ո՞ր և ի՞նչպէս

կը պահպանուին գաղափարները : Իսկ երկրորդ եղելութիւնը շատ դժուար կիյնայ փորձառութեան ներքեւ : Կը պատահի երբեմն՝ որ առանց գիտնալու հին գաղափարներնիս դուրս կը հանեմք, մարդս երևակայելու ատեն երբեմն ունեցած գաղափարներն է որ միտքը կը բերէ, և կամ արուեստաւոր մը իւր պատկերին բոլոր գործերը կանխաւ իւր մտքին մէջ կ'ունենայ : Յիշողութեան արտաբերութիւնը՝ որ առանց գիտակցութեան կ'ըլլայ, յատուկ անուամբ «չաբերութիւն» կամ «չապահ» կ'ըսուի : Իթէ ուշաբերութեան հետ առարկային վերաճանաչումը ընկերանայ կ'ըսուի յիշողութիւն : Ումէն անդամ երրորդութենք՝ հեռաւոր առարկայ կամ անցեալ մի եղելութիւն կրնանք մտքերնիս բերել :

Բ. — Վերլուծութիւն յիշողութեան : Յիշողութեան մէջ երեք տարբեր կան . 1. համոզումն՝ թէ յիշած առարկայնիս յանցելումն գոյութիւն ունէր . 2. տեղութիւն ժամանակին՝ որ առարկայն առաջին անգամ ճանչնալէս մինչև հիմայ կը շարունակէ, 3. նոյնութիւն անհատական կամ անձնաւորական, այսինքն հաւատալ թէ երբեմն առարկայն առաջին անգամ տեսնողն և այժմ յիշողն միևնոյն անձն է : Անոր համար կրնանք յիշել անցեալ մի առարկայ կամ եղելութիւն, որովհետեւ մէկ աստիճան ուշագրութիւն ըրեր եմք վրան, և շատերն անոր համար մտքերնիս չեն մնար՝ որովհետեւ պինդ ուշագրութիւն չենք ըրեր :

Գ. — Լծողութիւն գաղափարաց : Յիշողութեան ծնունդ տուող ուրիշ մի հարկաւոր պայման ալ կայ՝

գաղափարաց հանդիսութիւնը՝ որ Լեւոնտիւնի գաղափարաց կ'ըստի :

Անդդիացի Հօպպէս փիլիսոփայն ներկայ կը գտնուի ժողովի մը՝ յորում խօսք կ'ըլլայ Անդդիոյ ներքին քաղաքային պատերազմի վրայ . ժողովականներէն մին յանկարծ կը հարցունէ՝ թէ Պիղատոսի ժամանակ Հռովմայեցւոյ գահեկանը ինչ արժէք ունէր բաղդատմամբ այժմու գործածեալ դրամոց : Բստ երևութին անյարմար այս հարցումէն հասկցաւ Հօպպէս՝ որ հարցունողը կարողոս առաջնոյն մատնութեան դէպքէն՝ փրիստոսի մատնութիւնը յիշեց, կամ որ նոյն է հարցանողին մտաց մէջ գաղափարաց լծորդութիւնը տեղի ունեցաւ :

Երբոր փնտռենք՝ թէ ինչ կերպով եկաւ անդեալ գաղափար մը մտքերնիս, թեթեւ ուշադրութիւնն ալ բաւական է հասկնելու՝ որ բոլորովին դիպումածով չէր, այլ մէջէրնին կապակցութիւն մը կար արդէն : Այս կապակցութիւնները այնքան շատ կրկան՝ որքան շատ ըլլան այն զանազան պատկերներն՝ որոց ներքեւ գաղափարաց իրը մեզ կը ներկայանայ : Ոմանք դիպումածոյ պարագայներ են, ինչպէս են ժամանակ, տեղ, նմանութիւն, հակադրութիւն, ոմանք ալ տրամաբանական, էական, հարկաւոր, ինչպէս է առընչութիւն պատճառի և արդեան, միջոցի և վախճանի : Երկուքին ալ օրինակներ տանք : 1° Նոյն ժամանակի վրայ հիմնեալ գաղափարաց լծորդութիւնը պատմական ժամանակագրութեան պատճառ եղած է : Երկու եղելութիւն որ միևնոյն ժամանակ պատահած են՝ կապակցութիւն մը կ'ունենան մեր մտաց մէջ : Միհրդատոր մտքերնիս կը բերէ Հռովմայեցւոյ Պոմպեոսը, Տրը-

գատ՝ Ս . Գրիգոր Լուսաւորիչը . Վառնապուհ՝ Ս . Սահակ և Ս . Մեսրոպ հայրապետները և ասոնց ձեռօք հայերէն լեզուի և մատենագրութեան զարգացումը : 2° Երկիր մը իւր սահմանակից երկիրները կը յիշեցնէ : Տեսարան մը՝ որ մտքերնէս ելած էր՝ անոր քիչ մը մերձաւոր տեսարանը տեսնելուս պէս մաքրելիս կուգայ : Տեղական ըստած յիշողութեան գաղտնիքն այս է : 3° Մեր ննջեցեալ ծնողաց և կամ բարեկամաց պատկերը տեսնելուս պէս՝ ըրած բարիքնին կամ մեզ ցուցած սէրերնին մտքերնիս կիցնան և նոցա մահուան վրայ երբեմն զգացած ցաւերնիս կը նորոգուին : Ասոր մօտ բան մ'է՛ որ հանդիսութիւնը՝ առակ, այլաբանութիւն և բառախաղ յառաջ կը բերէ, բառերու նմանութիւնն ալ այս կարգէն է : 4° Հիները յաջողութեան ժամանակ ձախորդութեան չ'աստուածին մեծարանք կ'ընէին : Ռամիկները իրենց երեւակայութեան մէջ եղած երկիւղալի ոգիները քան զիւրեք կ'անուանեն : Սիւ ծովը Եփեսոսի ղարաբերէր կ'ըսուի, որ ըսել է հիւրասէր ծով : Այս հեգնութիւնները, այս մէկ գաղափարէ ուրիշ անոր ներհակ գաղափար անցումները՝ հակադրութեան վրայ հիմնեալ գաղափարի արդիւնք են : Հակառակ խորհրդածութիւններն ալ փոփոխակի զիրար կ'արթնցունեն նման խորհրդածութեանց պէս : Առողջութիւնը՝ հիւանդութիւն, գերութիւնը՝ աղատութիւն, պատերազմը՝ խաղաղութիւն կը ձգէ մտքերնիս : 5° Ամէն օր կը տեսնենք՝ որ դործը դործաւորը կը յիշեցնէ, հայրը զաւակները, Արդեանց տեսարանը՝ անոնց պատճառին յիշատակը կ'արթնցունէ, ձեռք բերուած վախճանը՝ այն վախճանին

հասնելու միջոցները որոնել կուտայ, և դարձաբար : Դիր և մամուլ տեսնողը միթէ անմիջապէս միտքը չըբերեր՝ թէ ասոնք դիրք տալագրելու համար են : 6. Սկզբանց և հետեւականութեան, նշանին և նշանակեալ իրին մէջ կեցած գաղափարաց լծորդութիւնը մեր յիշողութեան մէջ ամէն ժամանակ կը պատահի : Եթէ գաղափարաց լծորդութիւնը չ'ըլլայ՝ ընդհանուրէն մասնաւոր, մասնաւորէն ընդհանուր հետեւցունելու գրութեան հիմը կամ իմաստասիրութիւնը չի մնար : Եթէ զգացմունքէ կամ գաղափարէ 'ի բառն' և 'ի բառէ 'ի զգացմունս կամ 'ի գաղափարս կապակցութեան շաւիղ, որ նոյն է ասել՝ լծորդութիւն գաղափարաց չ'կենայ, ինչ կ'արժէ, խօսելու կարողութիւննիս, շարժմունքնիս և դրերնիս :

Դ. Յելուութեան և բաղափարաց լծորդութեան վրայ դէպքային : Արդէն ըսած եղելութիւններնիս այնքան սովորական են՝ որ ամէն մարդ կրնայ իւր վրայ վորձել, ինք իրն այն է՝ որ գիտնանք՝ թէ ինչպէս կ'ըլլայ՝ որ գաղափարներնիս զիրար կը յիշեցունեն և զիրար կը բղխեցունեն : Եղած են ոմանք, ինչպէս Տեքարթ, որ ըսած է՝ թէ գաղափարներն յիշեցնուս պատճառն այն է՝ որ անցեալ գաղափարը ներկայանալուն պէս կենսական ուղիներու շարժումը նոյն և մի վտակէ կ'անցնի : Ոմանք ալ, ինչպէս են անդամալնիչք կ'ենդագրեն՝ թէ, արդէն գողգողացող ջրային թելեր արագապէս թրթռալով է՝ որ կը յիշուին հին գաղափարներ : Այս ենթադրութիւնները որ յիշողութեան երևոյթը գործարանայ նիւթական երևոյթի ներքեւ կը գնեն, բնաւ չեն բացատրեր

ուշիշողութեան բնութիւնը և ոչ բարձրանց հանգամանքը : Ըսողներ ալ կան՝ թէ գաղափարաց յիշումը ընդհանուր օրէնքի մը արդիւնք է, որ կը թելադրէ մարդկային մտաց կրկնել նոյն և մի գործերը, և սկսած բաղադրեալ մի գործը ամբողջացնել : Տեղեր կը տեսնեմ՝ որ արդէն տեսեր եմ, այս տեղերուն գաղափարին կը կցեմ անդ բնակեալ մեծ մարդոց գաղափարն ալ իբրեւ բաղադրեալ ճանաչումն, այս գաղափարաց մէկը մտքիս ներկայանալուն պէս, միւս անոր յարակիցն ալ միտքս կուգայ՝ որով ճանաչումս կ'ամբողջանայ, երկրորդ գաղափարն ալ ուրիշ խումբ մը գաղափարաց արթննալուն պատճառ կ'ըլլայ, այս կերպով մօտ առ մօտ բոլոր մեր ծանօթութեանց շարքին վրայ կը շրջիմք : Այս մասին մէջ արթնութեան և քնոյ տարբերութիւնն այն է՝ որ արթնութեան ատեն ներկայ ըմբռնումնիս մէկ կողմանէ իմաց կուտայ մեղ՝ թէ այս գաղափարներէն շատը՝ որ զիրար յառաջ քաշեցին՝ այժմ իրապէս գոյութիւն չ'ունին, իսկ քնոյ մէջ ոչս ազդարարութիւնը պակսելուն համար երազական ցնորքներու մէջ յառաջ կ'երթանք :

Ե. Կարեւորութեան բաղափարաց լծորդութեան : Գաղափարաց լծորդութիւնը ինչ բանէ յառաջ գալը գիտնամք կամ ոչ, մեծապէս կարեւոր է յիշողութեան համար, և մեծ ազդեցութիւն կընէ մեր իմացական հանգամանքի վրայ, որ խորհրդածութիւնը կը դիւրացունէ, և սխալմանց ալ պատճառ կուտայ : Սխալմունքներ կ'ընեմք, բայց ոչ ապաքէն արմատը գաղափարաց սխալ կամ յոռի լծորդութիւնն է : Մանկան մը անմեղ երկիւղէն՝ որ վտանգի գաղափարը խաւարի հետ կապելով՝ մութը մինակ

չրջելու կը սոսկայ , մինչև մեծ մարդոց մեղապարտ մոլորութիւնը՝ որ իւր երջանկութիւնը կախեալ կը համարի թշնամեոյն մահուանէն . մեր բոլոր նախապաշարմունքները և սնապաշտութիւնները ուրիշ աղբիւր չ'ունին , այլ միայն գաղափարաց լծորդութիւնը :

Բայց ոչ այսչափ , մտքերնիդ բերէք առնչութիւնները՝ որ 'ի նմանութենէ , 'ի հակադրութենէ , և ժամանակի ու տեղւոյ պատշաճութիւններէն յառաջ կուգան : Այս առնչութիւններն են՝ որ կերպով մը մեր խօսակցութիւնը զնայելի կ'ընեն , այլապէս չի կրնար լինիլ , և զուարճալիք լեցնելով խօսից մէջ : Սակայն , չափազանց յառաջ տանելուս պէս՝ մտքերնիս կերպ մը անյարիր երազոց մէջ կ'ըլլանայ՝ յորս քանի մը երեակայական փայլունք կը ցայտին , բայց կարգն ու միութիւնը կը կորսնցունենք : Խորհրդոց անկարգութիւնը մեր նկարագրին վրայ ազդեցութիւն կ'ընէ , զգացմունքնիս անկայուն կը լինի , վարքերնիս թեթեւ և անհետեւական , բոլոր կարողութիւննիս կը տկարանայ և կը մոլորի :

Կայ , ինչպէս տեսանք արդէն , կարգ մ'ունի լծորդութիւն գաղափարաց , որ ուշադրութիւն ընելու յատուկ ուժ կը պահանջէ , ինչպէս են լծորդութիւն գաղափարաց հիմնեալ յառնչութեան պատճառի ընդ արդեան , միջոցի ընդ վախճանի , սկզբունքի ընդ հետեւականութեան : Ասոնք աշխատալից են՝ և միակերպութեան համար ձանձրանալի , բայց երբ անգամ մը մտքերնիս իշխանութիւն կ'ըստանայ ինք իւր վրայ տիրելու , և կարգ ու կանոն յարգելու , կ'ստանայ գաղափարաց այնպիսի շարունակութիւն և այնպիսի խորութիւն , որով միայն կըրնայ գիտութիւն ձեռք բերել :

Մարդու մը դատումն ուղիղ ըլլալուն պէս՝ ինքն ալ ուղիղ կ'ըլլայ , վարքը կանոն կ'ունենայ , զգացմունքները հաստատուն կըլինին : Մարդու մը խելքն ալ ինչ որ շահի՝ սիրան ալ անկէ օգուտ կը տեսնէ , բաւական է որ սիրտը երաշտութենէ չ'վնասուի :

Այս դատուն գործնական հետեւութիւնն այն է՝ որ գաղափարաց լծորդութիւնը ամենէն աւելի ինքամբ և ուշադրութիւն պահանջող վիճակնիս է , մանաւանդ մանկութեան և պատանեկութեան ժամանակ : Դաստիարակութեան յաղթանակն յայնմ է՝ որ սխալ և յոռի լծորդութիւններէ կը պահպանուի աշակերտը , և ընդ հակառակն , կ'ամրանան և կը զօրանան այն լծորդութիւններն՝ որը մտաց և սրտի ուղղութիւն կը պատճառեն :

Ձ . Կամայ աղբեցութիւնը յիշողութեան վրայ : Գաղափարաց լծորդութիւններն կրնան մեր յիշատակներն արթնցունել առանց գործակցութեան կամայ , բայց՝ երբ մէկ անգամ այն լծորդութիւնները կը ծնանին , կամքն շատ բաներ կրնայ ընել անոնց վրայ : Առաջ կամքը վրայ հասնելով կը յատակէ և կը ճշդէ , յետոյ մէկ կողմանէ յատակածին քով ուրիշ աւելի մեծ ու նոր լծորդութիւններ յառաջ դառնով միանալուն կ'օգնէ : Վերջապէս , կարևորութիւնն յայնմ է՝ որ կամքը , մինչև մէկ աստիճան , կրնայ իրեն յարմար տեսած մէկ պատշաճութեան հետ մեր խորհուրդները կապակցել : Ռէյտ կ'ըսէ՝ թէ կամքերնիս իւր խորհրդոց հետ այնպէս կը վարուի՝ ինչպէս պալատականն իւր ծառայից հետ : Սա ինչպէս որ առաւօտուն սենեկէն դուրս ելնելուն

պէս՝ բոլոր պալատականք ողջունի կրկանգնին դիմացն , և կ'սպասեն դուրս ելլելուն , այսպէս է կամքերնիս ալ . մէկուն ողջոյն կուտայ՝ միւսոյն երեսին կը ժպտի , երրորդին հարցում մը կ'ընէ , չորրորդը մօտը կրկանչէ և հետը խօսակցելու պատիւը կուտայ . մեծ մասն ալ ինչպէս երեցան՝ այնպէս պարապ տեղերնին կը դառնան : Այսպէս ալ մեր մտաց առջև ելլող խորհրդոց շատերը կը խօսեն , բայց ուզածնիս առջևնիս կը բերենք , սիրածնուս վրայ կը մտածենք , և ուզած աստիճաննիս կուտանք : Կամքերնիս կրնայ այլանդակ՝ բայց հեշտայի լծորդութիւններուն երես տալ , քան թէ օրինաւոր՝ բայց դժուարին լծորդութեանց : Յիշողութեան վրայ կամքին այս իշխանութիւնը ծնունդ տուած է Յուշարար ըսուած կերպ մը արուեստաւոր հնարքին . որ է յիշողութիւն դիւրացնելու համար յիշելը դիւրացնող գաղափարներուն մեր յիշատակները լծորդել :

Ի . Երեւոյտիւն . Երեւակայութիւնն է կարողութիւն շինելու այնպիսի գաղափարներ՝ որոց բռնաւ իրական առարկայն չ'կայ : Ինչպէս , ոսկի , լեռուքն , թեւաւոր ձի , և այլն : Իշխականին մէջ երբոր կը կարգամք Արիւսի վահանին ստորագրութիւնը և Հոմերոսի դիւցազանց պատերազմը առ որմովք Տրոյիոյ , Տանդէսի և Վիրգիլիոյ դժոխոց մէջ պըտտելը , Միլտոնի դրախտ կորուսեալը , Աղեքսանդըր Տիւմայի Մօնթէ - Քրիստօն և այլն գիտեմք՝ թէ ասոնք այնպիսի գաղափարներ են՝ որ իրականութիւն չ'ունին , այլ երեւակայութեան գօրծեր են :

Երեւոյտիւն . շինարարութիւն : Թեթիւ ու շաղկապ

թիւնն ալ բաւական է իմանալու՝ թէ երեւակայութեան բերքերը որքան ալ կարգէ դուրս լինին , սակայն և այնպէս իրական տարերքներէ կը կազմուին : Ինչպէս՝ Լեւոն երեւակայելով՝ որ յերաւի բնութեան մէջ չ'կայ , ստեղծած չեմ ըլլար , այլ երկու իրական գաղափարներ մեկտեղ բերելով՝ բաղադրութիւն ըրած կ'ըլլամ :

Վերլուծեցէք բանաստեղծութեան , նկարչութեան և արձանագործութեան բոլոր գործերը , քըննեցէք վիպասանական ամենէն անկարելի ձևերը , ինչպէս նաև ամենէն բնական պատկերացումները , պիտի տեսնէք՝ որ հաւաքածոյք են այնպիսի գաղափարաց՝ որ իսկապէս բնութեան մէջ ասդիս անդին կան , զորս երեւակայութիւնը ժողովելը , լծորդել և ամբողջ մը շինել է իւր յատուկ օրինաց համեմատ : Վերլուծեցէք Երեւակայութիւնը տարրական կարողութիւն մը չէ , այլ միասնական կարողութիւն մը՝ որ իւր պաշտօնը վարելու ատեն ուրիշ կարողութեանց պէտք կ'ունենայ . ինչպէս , յիշողութիւնը իրեն նիւթ կրնե՞րկայացնէ , վերջոյն՝ ներկայացուցած նիւթը կը բաժնէ , և մէկ ուրակութիւնը , դիժը , կամ այն մասերէն մէկը կուտայ երեւակայութեան՝ որոց միասնութիւնը հաւաստի նիւթը կրնե՞րկայացունեն . Բաղադրաց լծորդութիւնն ալ քակտեալ մասերն իրար կը բերէ . և մտքին կը յանձնէ՝ որ կազմաւորէ :

Բայց երեւակայութիւնը երկու տարբեր վիճակ կ'ունենայ . երբեմն միայն այս երեք տարրական գործողութիւններով գոհ կ'ըլլայ , երբեմն աւելի բանաւոր գաղափարներով՝ ճշմարտի , բարոյ եւ գեղեցկի եւ ասոնց հետ յարակցութիւն ունեցող ըզ-

դացմանց կ'ղբալի : Առաջին դէպքի մէջ, երեւակայութիւնն յառարկայէ յառարկայ կը վազէ մերթարագութեամբ եւ մերթ անադանելով, միշտ շարժուն եւ քմահաճ պտոյտներով, յորում մտքերնիս աւելի կը թափառի քան կը քալէ . եւ երանի էր՝ եթէ իւր յատուկ դաղափարաց վրայ բոլորովին թմբելով իրականութիւնները անոնց չը զոհեր . երեւակայութեան այս վիճակը քնոյ մէջ եւս կ'ըլլայ, արթնութեան մէջ դանդաղութեամբ, խօսքեր եւ յիշարութիւն : Իսկ երկրորդ դէպքի մէջ, այսինքն երբ երեւակայութիւն ջերմանայ դաղափարաւ եւ զգացմամբ գեղեցիկ, կամ երբ բանականութեամբ լուսաւորեալ եւ առաջնորդեալ լինի, արուեստը եւ գիտութիւնը կը ծնանին : Այս վիճակի մէջ երբ իմաստունը ծայրը հասնի փորձառութեան, կ'երեւակայէ ենթադրութիւններ՝ որպէս զի բացատրէ այնպիսի եղբւրութիւններ, որոց պատճառը աչքի տակ չ'իյնար : Արուեստից մէջ ո՛րքան հզօր ազդեցութիւն ունի երեւակայութիւնը . յայսմ, յիրաւի արարող է, եւ բնութեան հետ զարմանալի կերպիւ կը մրցի : Եթէ գործածած նիւթերը փոխառութիւն են, դոնէ բաղադրութիւնը անանկ ծածուկ կանոնով է, որ մարդկային հոգւոյն ամենէն խորը կը գտնուի, այս կերպով երեւցան աշխարհի վրայ զարմանալի գործեր, որոց վրայ կ'զմայլիմք : Ամէն մարդոց մէջ մէկ կերպ չէ այս կարողութեան գործօնեցութիւնը, բնական կազմը, նկարագիրը, սովորութիւնը, կլիմայն, քաղաքական եւ կրօնական զգացումները, մարդս չըլլապատու արտաքին ազդեցութիւնները մեծ տարբերութիւններ յառաջ կը բերեն : Ամեն երկիր ինչպէս եւ ամեն դար, ու

նին իրենց երեւակայութեան բերքերը : Երկրին եւ ժամանակին նախապաշարմունքները, ճաշակները, կանոնները, եւ այլն մեծ տարբերութիւններ կը բերեն երեւակայութեան վրայ :

Երեւակայութեան ազդեցութիւնը : Եթէ երեւակայութեան յատուկ հանգամանքը միայն կեղծիքները տեղծել է, դիւրին է գուշակել, թէ ի՞նչ ազդեցութիւն կրնայ ունենալ մտքի եւ սրտի վրայ :

Ամենէն յառաջ կը բանայ մարդուն առջեւ վայելմանց նոր աղբիւր մը՝ որ առաքինութեան ըզմայլանքէն ետքը՝ ամենէն անոյզ զմայլումն է : Ասկէց զատ, ո՞չ ապաքէն ասոր կը պարտիմք արուեստից հեշտութիւնները : Հասակը չը ցամքեցունէր երեւակայութեան աղբ, ՚ի փոքր ատից մինչեւ ՚ի խոր ծերութիւն կը զուարթացունէ եւ կը մխիթարէ մարդկային սիրտը . սակայն, ոչ միայն ուրախութիւն եւ հեշտութիւն, այլ նաեւ նեղութիւն եւ չարչարանք ալ կը բերէ : Ինչպէս են, ունայն անհանգստութիւններ, սուտ երկիւղներ, մտացածին արհաւիրքներ, կը տրամեցունեն զմեզ եւ կը նեղէ ոչ միայն կրած ներկայ ցուերով՝ այլ եւ կարելի նեղութեանց համար, եւ ոչ միայն մեր յատուկ եւ անձնական վտանգին՝ այլ եւ ծնողաց, բարեկամաց եւ մեղին հեռի եղող անձանց վրասուն համար ալ :

Երեւակայութիւնը մեզի ներգործած դաղափարներով եւ մեր ներսը թելադրած զգացումներով՝ մեր գործօնեցութիւնը կը զօրացունէ : Ներկայ բարիքէն աւելի նախամեծարելի բարիք բերելով առջեւնիս, կը սրտապնդէ՝ որ աշխատիմք ուձեռք բերեմք : Ասոր համար է՝ որ երբեմն մար-

դիկ աւելի շահադէտ կ'ըլլան եւ բաղդովի ձեռնարկութիւններ կ'ընեն։ Ասոր համար է՝ որ հայրենեաց կամ մարդկային ազգի փրկութեան համար վեհ սրտեր անհնարին ձեռնարկութեանց կը յօժարին։ Սակայն, երբոր հոգին իրականութիւն չ'ունեցող ցնորքներու շուտ շուտ եւ դիւրապէս յարել սովորի՝ տակաւ առ տակաւ դրական կեանքը կամ դործնական կենաց ճիշդ արժէքը կամ ողջմիտութիւն ըստած բանը կը մոռանայ։ Երեւակայական մարդը իւր ընթացքը ներկայ կեանքին յարմարցնելու տեղ՝ երեւակայած կեանքին կը ջնայ յարմարցունել, եւ վտանգաւոր ձեռնարկութիւններ ընել։ Անդէտ կը մնայ իրաց՝ զոր սորվելու համար չէ աշխատեր, անձանօթ կը մնայ մարդոց եւ կը վիրաւորէ ու կ'անպատուէ։

Երեւակայութեան աւելի վտանգաւոր մէկ պարագայն ալ կայ, երեւակայութեան չափազանց եւ սր՝ խալ կապուող մարդը կը զղուի մարդկային արդի կեանքէն, այլ, յանդիման ընութեան, միայնակ եւ բաժանեալ ապրելով ընկերական կապակցութենէ, կ'սպասէ արբենալ երեւակայութեամբ։ Այս աղետալի ցնորքը զարգացունելու կողմանէ մեծ դեր կը խաղան վիպասանութիւնները, ասոր համար վիպասանութեանց ընթերցումը վտանգաւոր է մանաւանդ երեւտասարդաց համար։ Երբ վիպական երազներով երեւակայութիւննիս խանդարի, դարմանելու միջոցն ուրիշ բան չէ, եթէ ոչ դորձ դործել, որ միայն հնարքն է սուտ ակնկալութիւններէ հեռանալու եւ իրական կեանքն սկսելու։

— Օ՛հ, կ'աղաղակէր իմաստուն մը, օ՛հ, ողորմելի՛ յափշտակեալ, գնա՛, մտի՛ր մարդիկներուն յա-

ճախած տեղերը, հասարակաց կարգը մտի՛ր, իշխանութիւն ձեռք բերելու, փառք շահելու համար ինչ որ կ'ընեն բարձր ոգիներ՝ այն բաներն ընելու հոգ տար, կարաւանին մէջ մտի՛ր, որ նոր նոր տեսարաններ ելլեն դիմացդ, աշխարհէ աշխարհ, լեռնէ լեռ գնա՛, ուր մրցման փողը կը դուչէ եւ ասպարէզ կը կարգայ, մոռցի՛ր ինքնագործ եւ թոյլ խորհուրդներդ՝ որ մարդու պատիւ չեն բերեր։

ԳԼՈՒԽ Բ.

Unité des facultés intellectuelles

Դարձեալ իմացական կարողութեանց վրայ .
attention Ուշադրութիւն . — *comparaison* Բացդարձութիւն . —
généralisation Ընդհանրացումն :

attention et réflexion

Ա. Ուշադրութիւն և Խորհրդածութիւն : Երբոր բլրի մը գաղաթէ նայիմք առաջակայ դաշտին վրայ , մէկ նայուածքով տեսարանին բոլոր կտորները կ'ըմբռնեմք . մարդ , մացառ , ծառեր , ոչխարաց հօտեր , ձորեր , հեղեղաւաններ , և այլն . Սակայն , այս ամէնը մէկէն դիտելու անորոշ և մթին տեսարանին կըյաջորդէ քիչ քիչ մանրամասնութեանց քննութիւնը : Շատ մը բան մէկէն հասկնալու ջանքէն յողնելով՝ մտքերնիս կանգ կ'առնու մէկին վրայ , ասկէց ետքը միւսին , յետոյ երրորդին , այսպէս հետզհետէ ամենուն վրայ կը պտըտինք , իւրաքանչիւր առարկային վրայ այնչափ ատեն նայելով՝ որչափ որ հարկ կ'ըլլայ՝ լաւ ճանչնալու համար : Ինքարկայի մը վրայ այս միտք ուղղելը և հասկնալու ջանքը կ'ըսուի ուշադրութիւն . որ եթէ հոգւոյն ներքին գործողութեանց վրայ ըլլայ , այսինքն դիտակցութեան երևութից վրայ , կ'ըսուի Խորհրդածութիւն :

Ուշադրութիւնը երեք գլխաւոր արդիւնք յառաջ կը բերէ .

1. Նկատած առարկայներնուս մեր վրայ ըրած տպաւորութիւնը կը մեծցունէ , և միայնակ տիրապետել կուտայ :

Երբ բան մը ուժով բռնէ մեր միտքը , այնուհետև ուրիշները չ'ենք տեսներ , մինչև իսկ խիստ մօտերնիս եղողներն ալ : Երբ թատերական տեսարանի մը ներկայ գտնուինք , որչափ ուշադրութեամբ նայիմք բեմի վրայ՝ այնքան աւելի մոտիկ կ'ընեմք դեռասաններուն ըսածները , և այնքան աւելի խաղին ամէն մէկ տեսարաններէն կը յափշտակուիմք և փոխաբէն մեր շուրջը և մօտը եղած ուրիշ բաներ չ'ենք տեսներ և չ'ենք իմանար : Պատերազմի սաստկութեան ժամանակ՝ զօրական մը կը վերաւորուի , բայց չ'իմանար անդամ թէ վերաւորուած է : Կըսեն՝ թէ Արքեմիտէս խնդիր մը լուծելու զբաղած միջոյն , Սիրակուսան Հռովմայեցիք առին , չ'իմացաւ , և զոհ գնաց իւր չափազանց խոր ուշադրութեանը : Ուշտ կ'ըսէ՝ թէ մարդ մը կը ճանչնայի՝ որ յօգացաւ ի հիւսանդութիւնն ունէր , ցաւը սաստկանալուն պէս թապլինը բերել կուտար , կը խաղայր , այնքան կը կըքոտէր այս խաղին վրայ , որ որքան չահէր և ուշադրութիւն ընէր վրան՝ այնքան ցաւը կը մոռնար :

2. Ուշադրութիւնը կը շինէ որոշ , յատակ և ճիշդ գաղափարներ , և առիթ կուտայ ասոնց մէջ խառնելու խումբ մը այնպիսի յատկութիւններ՝ զորս վերի վերոյ տեսութիւնը չ'կրնար ըմբռնել . ինչպէս իմաստուն մը ըսած է , տեսակ մը խոշորացոյց է , որ առարկայները կը մեծցունէ , և ամենէն փոքր գծերն ալ երևան կը բերէ : Եթէ ուշադրութիւնը չ'ըլլայ , խառն ի խառն շատ մը ըմբռնումներ կ'ունենայ , որ իրար կը խառնուին և դիրար կը ջնջեն , և ծանօթութիւն կամ գաղափար ըսուիլ չ'են արժեր :

3. Վերջապէս , ուշադրութիւնը յիշողութեան պայմաններէն մէկն է , բան մը միտք բերելու համար

պէտք է որ վրան ուշադրութիւն ըրած ըլլամք : Եթէ մէկը ընդարձակ ճառ մը լսէ , բայց ուշադրութիւն չ'ընէ , իրեն ի՞նչ կը մնայ — ոչինչ : Երբ երկու հոգի ջերաջերմ կը խօսին շահաւոր նիւթոյ մը վրայ իրարու հետ , և նոյն միջոցին ժամացոյցը զարկեր է , ականջնին կրնայ լսել , եթէ ուշադրութիւն չ'ընեն , կամ կրնան դիտնալ թէ քանի է ժամը և քանի՞ զարկաւ : Ուշադրութեան այս սովորական արդիւնքներէն կը հասկցուի թէ՛ ի՞նչ կարևոր հետևանքներ կ'ունենայ այն մարդոց վրայ՝ որ սովորութիւն կ'ընեն իրենց այս կարողութիւննին լաւ գործածելու : Այսպիսի մարդիկ ամէն բան մանրամասնօրէն կը քննեն , ամէն պատճառներ կը կշռադատեն , ամէն դժուարութիւն , ամէն անպատշաճութիւններ կ'իմանան . այս է պատճառն որ , ինչպէս Պօսիւէ ըսած է , մարդկայ՝ որ ծանրաբարոյ , ներկուռ , խոհեմ , մեծամեծ գործեր և բարձր տեսութիւններ ընելու յարմար կ'ըլլայ , մարդ ալ կայ՝ որ ծանծաղամիտ , անհմուտ , անխոհեմ , և մտաւորական տեսութիւնը վեր 'ի վերոյ կ'ըլլայ :

Նորութիւն , հակադրութիւն , և փոփոխութիւն ուշադրութիւն կ'արթնցունեն , իսկ եթէ ատենք չ'կենան մեր գործարանաց վրայ յողմութիւն կիյնայ՝ չեն զիմանար երկար առեն նոյն և մի առարկայի վրայ հաստատուելու : Սակայն , կամայց ազդեցութենէն ալ ազատ չը կրնար մնալ ուշադրութիւնը , երբ ուզենք և ո՞ր բանի վրայ որ ուզենք ուշադրութիւն կրնանք դնել , ասոր համար մեր մոլորութեան մէջ մնալու պատասխանատուն և յանցապարտը մենք ենք , զի այն մոլորութեանց շատը մեր կամօքը կրնանք փառատել՝ ուշադրութիւննիս լաւ գործածելով :

Comparaison

Բ . Բաղդատութիւն : Մտքերնիս մէն մի առարկայ ուշադրութեամբ նկատելէ յետոյ իրարու կը մօտեցունէ , անոնց մէջ կեցած նմանութիւնն և տարբերութիւնը կը բռնէ : Այս նոր գործողութիւնն ալ Բաղդատութիւն կ'ըսուի :

Սխտքը բաղդատութիւն կատարած պահուն երկու առարկայ միանգամայն առջև կը բերէ , երկու առարկայի միանգամայն ուշադիր կ'ըլլայ : Ուրեմն բաղդատութիւնն ուրիշ բան չէ , այլ զոչդ կամ կրկնակ ուշադրութիւն՝ որոյ մէջ փափագ խառնուած է երկու գաղափարաց յարաբերութիւնը տեսնելու :

Վասն որոյ , ինչ որ է ուշադրութիւնը էապէս , նոյն է բաղդատութիւնն ալ , այսինքն կամաւոր գործողութիւն , զոր զանազան պատճառներ կրնան աւելի դիւրին , երազ և ապահով ընել . բայց միշտ կամայց ազդեցութեան ներքև է :

Այլ և պէտք չէ բաղդատութիւնը չփոխել առնչութեան գաղափարի հետ , որովհետև այս վերջինը մարդուս աղատ գործօնէութենէն կախեալ չէ : Երբեմն մտաց կամաւոր գործողութեան ներքև կ'իյնայ , երբեմն կամքի ետեւէ չ'երթար , և մինչև իսկ կը հակառակի ալ :

Բաղդատութիւնը աղբիւր է մեր գաղափարաց մեծութեան , բարձրութեան , հաւասարութեան , համեմատութեան , փոփոխութեան , յառաջադիմութեան և այլն , Բաղդատութիւնը դատմանց մէջ կը մտնէ , ենթակայ և ստորոգելի իրարու կը մօտեցունէ , մէջէնին կեցած պատշաճութիւնն ու անպատշաճութիւն կ'արտասանէ , վերջապէս առարկայից մէջ կեցած նմանութիւնն ու աննմանութիւնը

բանալով՝ մեր անոնց վրայ ունեցած գաղափարաց ճշդութիւն և յատկութիւն կուտայ :

Abstraction

Գ. Վերացումն : Մտքերն իս առաջին անգամ իրն ու անոր հանդամանքները միասնաբար կը բռնէ : Եթէ, օրինակի համար, պտուղ մը անյնի ձեռքս, միանգամայն կը տեսնեմ անոր ձևը, գոյնը, կշիռը, հոտը : Բանիմը հանգամանաց միասնութիւնը ինչ-բանով գաղափարն է, մէկ հանգամանքի միայն բացառիկ ներկայութիւնը վերացական գաղափարն է : Վերացական գաղափարներ չինելու դործողութիւնը կ'ըսուի վերացումն :

Սխալ է կարծել՝ թէ վերացումը բաղադրեալ և հազուադէպ դործողութիւն է, ասոր չափ պարզ և յաճախ ստղի ունեցող բան չըկրնար ըլլալ : Ուստի անգամ՝ զգայարանքն իս մասնական հանգամանքներ դիտելու կարողութիւնն ունին, օրինակի համար, աչքը միայն գոյն կը բռնէ, ականջը՝ ձայն, ճաշակելիքը համ : Ասկէց զատ խելքերնուս ալ ոչ նուազ բնական է վերացումն ընել, պատճառ, գոյացութիւն, ժամանակ, միջոց, բարին, գեղեցիկը որոնելու ժամանակ : Վերջապէս բարբառն իսկ վերացումն ընելու միջոց է, որովհետեւ շատ բառեր՝ առարկայից միայն մէկ կողմը կրնան նշանակել :

Եթէ վերացումն ընելու կարողութիւնն իս չըլլար՝ գիտնական այնչափ հետազոտութիւններ ալ իրենց գիտաբեր չէին ունենար : Ամէն գիտութեանց արմատը մէկ կամ մէկէ աւելի վերացական գաղափարներ կան : Տարածութեան վերացական գաղափարը երկրաչափութեան հիմն է . շարժման վերացական գաղափարը յառաջ բերած է մեքենագիտութեան :

Թիւնը և այլն . վերջապէս բարւոյ և չարի գաղափարը սկիզբն է բարոյականի և անոր հետ յարաբերութիւն ունեցող բոլոր դիտութեանց :

Բայց վերացումը օգտակարութեան հետ՝ անպատշաճութիւններ և վտանգներ ալ ունի : Մեր գաղափարաց մին ի միւսմէն բացառութեամբ զատելու ժամանակն մէջերնին կեցած յարաբերութիւնը կը մոռնամք, և, որ աւելի աղետալին է՝ պարզապէս հանգամանք եղող բաներուն էական գոյացութիւն, մինչև իսկ մերոյն պէս անձնաւորութիւն, իմացականութիւն և ազատութիւն կ'ընծայեմք : Վերացումներ իրականացնելու այս սխալը հիմն է հեթանոսական կրօնից, որ անձնաւորութիւն կ'ընծայէր բնութեան զօրութեանց, և մարդկային մոլութեանց և առաքինութեանց :

Generalisation

Դ. Ընդհանրացումն : Մէկ առարկայի միայն յատուկ եղած հանգամանքը շատ մը առարկայներու վրայ ալ տարածել՝ ընդհանրացումն ընել է . Պետրոսի, Պօղոսի, Յովհաննէսի գաղափարէն՝ սկսել՝ երթալ, բարձրանալ բոլոր հարկութեան գաղափարին՝ ընդհանրացունել է :

Ընդհանուր գաղափարներ կազմելու երկու միջոց կան . 1° վերացումն, 2° բաղդատութիւն : Վերացումով կը կազմեմք մասնաւոր հանգամանաց գաղափարը . կը տեսնեմք, օրինակի համար, որ Պետրոս իմացականութիւն և դործարանաւորեալ մարմին ունի, բաղդատութեամբ ապահով կըլլամք թէ այս հանգամանքները շատ մը էական վրայ ալ կը գտնուին : Որովհետեւ բոլոր ընդհանուր գաղափար

ները մէկ աստիճան ծառալ չ'ունին . ասկէց յառաջ եկած է տեսակի , սեռի , ցեղի , կարգի և այլն դա- ղափարները . Մարդուն գաղափարը կը բովանդակէ բոլոր մարդիկ , ուստի աւելի ընդարձակ է քան Անասիոսի գաղափարը . բայց աւելի հասկանալի է այս վերջինը , զի , անկախ 'ի հանդամանաց' որ սեպհական է բոլոր մարդոց , կ'որոշէ՝ թէ ընդհանուր մարդոց մէջ այս մարդը Ասիա ըստւած Աշխարհիս մէկ կողմը բնակողներէն է : Ընդհանրացումը կը համառօտէ հետաքրտութիւնները և կ'օգնէ յիշողութեան . բայց ընդհանուր գաղափարները սա թերութիւնն ալ ու- նին որ կրնան անորոշ և անբաւական ըլլալ , զի առար- կայից միայն նմանութիւնը կը ցուցնեն , տարբերու- թիւնը չեն ցուցներ . մարդիկ , աւելի կենցաղա- դիտութեանց մէջ , այնչափ փոյթ չեն տանիր դիտ- նալով՝ թէ յորում կրկայանայ անձանց կամ իրաց նմանութիւնը , և թէ ինչ էական հանգամանքներով այս կամ այն իրարմէ կը տարբերին : Այս է պատ- ճառը՝ որ շատ մարդիկ մէկէն 'ի մէկ կը վազեն դէպ 'ի հանրացումն , ամէն բան կը շփոթեն , և հետեւա- պէս ամէն բանի մէջ կըխաբուին :

Միջին դարու մէջ փիճաբանութեան գլխաւ որ նիւթ եղած էր դիտնալ թէ ընդհանուր գաղափար- ները յասուկ առարկայի՞ կը պատկանին՝ որոշ յան- հատական առարկայից , թէ սոսկ անուանական են : Ուստի կարծիքն ունեցողները չ'ուշա- կ'ըստին , երկրորդը ունեցողներն ալ Անասիոսի , իրականաց մէջ էին Անսելմոս , Տոմաս Սկոտլտ և այլք . Անուանա- կանաց մէջ Ռոսկեղինոս Անդղիացի , Գուլիելմոս Ուլ- կամոս , Ուրիշ փիլիսոփայներ ալ , որս գլխաւոր էր Ապելարտոս , կը պնդէին թէ ընդհանուր գաղա-

փարները ոչ բառեր են և ոչ իրեր , այլ մտքի ըմ- բռնումներ , ասոր համար ասոնք ալ ըսուեցան քա- լափարսիտ : Այս երեք կարծիքներն ալ սխալ են : Թող ընդհանուր առարկայները մտօք ըմբռնելի գաղափարներ լինին , և բարբառը մտքին ըմբռ- նումը գիւրացընելու համար անոնց անուն տուած լինի , սակայն միթէ կրնանք ուրանալ գոյութիւն- նին : Եթէ լոկ գաղափարներ են , կամ եթէ անոնց ներկայութիւնը միայն մտքի մէջ կայ՝ իրապէս կե- ցողները միայն անհասներն են , կամ եթէ անհատ- ներն իրար կապող նմանութիւնը բոլորովին դիպ- ուածական է , սակայն ինչու նոյն նմանութիւնը դա- րաւոր ժամանակներէ 'ի վեր է՝ որ կրկենայ , ինչ է այս կայուն և միակերպ օրէնքները , սեռի և տեսակի այս մշանջնաւորութիւնը՝ որ տիեզերաց ամէն կարգերու մէջ կը թագաւորէ :

Ապաքէն , տիեզերական գաղափարները մտքի ըմբռնումն են , ինչպէս կ'ըսէր Ապելարտոս , բառերը կը գործածուին զանոնք կաղմելու համար , ինչպէս կ'ըսէր Ռոսկեղինոս . սակայն տիեզերականներուն պատասխանը կայ , մտքերնէս դուրս , մնայուն հան- դիտութեանց մէջ , իրաց միակերպութեան մէջ : Եւ ինչ է այս հանդիտութեանց և միակերպութեանց վերջին հիմը , Աստուծոյ իմաստութիւնը՝ որ տիեզեր- քը օրէնքի տակ դրեր է , և իւրաքանչիւր արարածի իւր կարգը նշանակեր է :

Գատուումն . — Իմաստասիրութիւն :

Ա. — Դաստատեալ : Երբոր մտքերն իս դաղափարներ առնէ և իրերաց հետ բաղդատէ , անմիջապէս կ'իմանայ թէ ոմանք իրարու հետ առնչութիւն ունին ոմանք ալ չ'ունին . կ'իմանայ , օրինակի համար , թէ Ասորոյ դաղափարը Բարոյն դաղափարին հետ կը միաբանի . իսկ ասորոյ դաղափարին հետ չը միաբանիր : Երկու դաղափարաց վերաբերութիւնը իմանալ՝ դատել է : Ասորոյ Բարոյն , Ասորոյ ասորոյ չէ . դատումներ են :

Դատման կարևորութեան և մտաց զարգացման մէջ կատարած պաշտօնին ըսելիք չ'ունինք . բայց հասկնալու պարագայ մը՝ որ կայ՝ սա է թէ դատման բուն յատկութիւնը , շատ մը արամաբանից բաժին պէս , նմանութեան կամ առնչութեան դաղափարին մէջ չէ . ասիկա դատման սովորական պաշտօնը և երևցած հանգամանքն է : Որովհետև ենթադրել է՝ թէ միտքը դատումն ընելու համար միշտ երկու դաղափար պիտի ունենայ , իրերաց հետ պիտի բաղդատէ , և բաղդատելով առնչութիւննին պիտի իմանայ , որ այսպէս չէ , օրինակի համար , սա դատումը . Ես գտնիմ եմ , որ ամենէն պարզ դատումն է , կը կատարեմ առանց ունեցած ըլլալու Ես ի Բարոյն դաղափարը . աւելին կայ , եթէ իմ անձնական էութիւնս կանխաւ ճանչած չ'լինէի , գոյութեան

վերացական դաղափարն ալ չ'իմուած չ'պիտի ըլլար մտաց մէջ :

Իսկապէս բուն դատելը՝ հաստատելն է , և այս է դատման սահմանը . հաստատել՝ թէ այս ինչ բանը կայ կամ չ'կայ : Մտքերն իս ոչ միայն դաղափար կ'ունենայ զգայարանաց , գիտակցութեան և բանականութեան ձեռք , այլ որ առաւելն է՝ կը հաւատայ՝ կը հաստատէ թէ այս դաղափարները ճշմարիտ են , այսինքն հաւաստի իրականութիւն ունին : Ուրեմն դատման եղելութիւնն է հաւաստի իրականութեան ուժիւն և կենդանի համոզումն : Ապաքէն , երբեմն ժխտական ձևի ներքեւ ալ դատումն տեղի կ'ունենայ , սակայն աւելի լեզուաբանական խաղէ եղածը՝ քան իսկապէս դատման տարբերութիւն , ամէն ժխտումն ալ լռելեայն հաստատութիւն է , և կրնայ շատ դիւրաւ դառնալ , երբ որ ըսեմ՝ հոգին նիւթեղէն չէ , ոչ ապաքէն նոյն է ասել՝ թէ հոգին է աննիւթեղէն կամ ոչ — նիւթեղէն :

Դատումը իբրև հաստատելու կարողութիւն՝ մտքի ամէն գործողութեան մէջ կը մտնէ : Երևակալութեան դատ՝ արդէն մտաւորական գործողութեանց ամենուն վախճանն ալ այս հաւատքն է՝ թէ առարկայք այնպէս են՝ ինչպէս որ կը ներկայանան մեզ : Վասն զի մեր մտաց զանազան տեսակ գործողութիւնները ուրիշ բան չեն , այլ միայն իմացումն դարգացեալ և վարեալ ի ծանօթութիւն ճշմարտութեանց : Արդ մեր իմացողութիւնն այս է՝ որ հաւատք ունի իւր ճշմարիտ ըլլալուն , և ոչ ոք այս հաւատքը կրնայ իրմէն վերցնել . ինչ որ ընենք , և ինչպէս ալ խորհուրդ տանք՝ չենք կրնար համոզել՝ որ չ'տեսնէ ինչ որ կը տեսնէ , չ'հաստատէ՝ ինչ որ

կը հաստատէ, մէկ խօսքով՝ դատումն չ'ընէ։ Ասկէց յայտնի է՝ թէ դատումը մարդկային մտքի մասնաւոր մի կարողութիւնը չէ, ինչպէս են զգայարանք, և յիշատակութիւն, այլ մանաւանդ թէ մեր կարողութեանց բոլորին ընդհանրական օրէնքը և մեր հոգեւոր գործարանաւորութեան հարկաւոր հետեանքն է։ Իմացական էակ մը՝ որ չը դատէր, այսինքն է՝ որ չի հաւատար, հակասութեանց ամենէն անբացատրելին և ամենէն կարգէ դուրս տեսակը ներկայացուցած կ'ըլլայ։

Երբ խորհրդածութիւնը դատումն կը կատարէ, անմիջապէս երկու տարերք երևան կուգան, տարերք մը հաստատեալ գաղափարը, տարերք մ'ալ հաստատութիւնը։ Վերացմամբ, բազդատութեամբ և ճշմարտութիւն շահելու այլ և այլ միջոցներով նորանոր գաղափար կ'ունենամք և անոցմով դատումներ կը կատարեմք։ Երբ դատումը կանոնաւոր բառերով երևան կը հանեմք՝ կ'ըսուի առաջադրութիւն։ Առաջարկութիւնը բացատրութիւնն է դատման, ինչպէս բառը բացատրութիւնն է գաղափարի։

Բ։ — Իմաստութիւնութիւն։ Այն կարողութիւնը՝ որ մէկ ճշմարտութենէ ուրիշ ճշմարտութիւն կը հանէ, կամ մէկ դատմանէ ուրիշ դատումն՝ կ'ըսուի իմաստութիւն։ Կամ մակարեւորութիւն։ Երկրաչափական ինչորեքները բոլորն ալ սահմաններով և առածնեւով կ'սկսին, այսինքն այնպիսի ճշմարտութիւններով՝ որ ամէն հասարակ մարդոց անդամ ընդունելիք են։ Սակայն տես որ մարդկային միտքը՝ այն անպտղաբեր համարուած սերմերէն ինչ կանոնաւոր գիտութիւն հաներ է՝ որ կենաց ամենէն սովորա-

կան պէտքերէն մինչև բնադանցական ամենէն բարձր տեսութեան մէջ կը գործածուի։

Դ. Խելամոռութիւն, ապացուցութիւն։ Իմաստասիրութիւնը երբեմն մասնական ճշմարտութենէ ընդհանուր ճշմարտութեան կը վերանայ, և այս ատեն կ'ըսուի իմաստութիւն։ Երբեմն ընդհանուր ճշմարտութենէ մասնաւորին կ'իջնէ՝ այս ատեն ալ կ'ըսուի Ապացուցութիւն։

Դ. Սկզբունք ապացուցութեան։ Ապացուցութեան սկզբունքն է, — ինչ որ ունին կարգ մը էակներ՝ նոյնը ունի նոյն դասու մէջ պարունակեալն ալ։ — Եթէ Պետրոսը մարդ է՝ մարդկութեան բոլոր ստորոգելիքն ունի։ Բանականութիւն ունի՝ բայց սխալական, անմահական հոգի ունի՝ բայց այս հոգին ալ միացեալ է ընդ մարմնոյ՝ որ հիւանդութեան և մահուան ենթակայ է։ Ինչպէս կարելի է որ էակ մը դասու մը մէջ գտնուի, և նոյն դասուն բոլոր հանդամանքները չ'ունենայ։ ասիկայ հակասութիւն է։ Տրամաբանները փնտռելով ապացուցութեան ամենէն ներքին հիմք, կ'ըսեն՝ թէ ապացուցական իմաստասիրութեան յենարանը «սկզբունք հակասութեան ընդհանրութիւնն է, այսինքն սա առածը՝ թէ Գիւնոյն Բան չ'իյնար Գիւնոյն Բան և չ'ըլլալ»։

Ե. Սկզբունք իմաստութեան։ Առաջին նայուածքով կերևի՝ թէ խելամոռութեան ճանբայն ուղիղ չէ։ մեր միտքն ինչպէս կրնայ մասնաւորէն յընդանուր վերանալ, այսինքն երթալ 'ի նուազէ առ առաւելն, և յանձուկ ծոցոյ ճշմարտութեան՝ աւելի մեծ ու լայն

ճշմարտութիւնը հանել, նման մարդու մը՝ որ քանի մը արտափար հող ունի, անտի կը կարծէ ընդարձակ թագաւորութիւն ունենալ :

Փիլիսոփայից ոմանց ըսածին նայելով՝ խելա մտական եզրակացութիւնները կրկնեալ փորձառութեանց պտուղ պիտի լինին, սակայն, այս ստոյգ է՝ որ օրինաւոր խելամտութիւն ունենալու համար մէկ փորձառութիւն բաւական է՝ միայն թէ լաւ կատարուած ըլլայ, ասկէց զատ՝ եթէ իրաց խորը երթանք, որքան շատ ըլլայ փորձառութիւննիս, քանի որ ժամանակի և միջոցի մէջ սահմանափակ են՝ չեն կրնար բացատրել այնպիսի եզրակացութիւն՝ որ բոլոր ժամանակի և բոլոր տեղւոյ համար ընդունելիք լինին,

Ըստ մեզ խելամտութեան ճշմարիտ հիմը բնութեան կարգին վրայ մարդոց վստահելն է : Կը հաւատամք՝ թէ բնութեան օրէնքները հաստատուն են, և ասոր համար ներկայէն զանցեալն և զապագայն կը դատեմք : Կը հաւատամք՝ թէ բնութեան օրէնքները ընդհանրական և միակերպ են, և ասոր համար կը դատեմք՝ թէ, իրաց ընթացքոյնց է՝ ինչպէս մեր այսնեղ բնակարանին կամ քաղաքին՝ նոյնպէս բոլոր քաղաքաց և աշխարհի մէջ :

Այս հաւատքները փորձառութենէն չեն կրնար յառաջ դալ, մանաւանդ թէ ասոնք փորձառութենէ վեր են, և փորձառութիւնը կ'ուզղեն Ս. Ս. այս հաւատքի սերմը Աստուծոյ ձեռքը դրած է մեր ամենուս մտաց մէջ. մեր մտաց նախախնամական բնազդումն է՝ զոր ամէն մարդիկ ծնած ժամանակ կ'ունենան :

Սակայն, այս հաւատոց տիրապետութիւնը որքան ալ բնական լինի մեր վրայ, այնքան չեն՝ որ

չափ են երկրաչափական ապացոյցները : Յանհուն յաւիտեանս ճշմարիտ պիտի լինի՝ թէ բոլորակի շառաւիղներ հաւասար են, բայց՝ թերևս չ'պիտի յաւիտեան ճշմարիտ լինի՝ թէ մագնիսական բևեռը դէպ ՚ի հիսսիս կը նայի : Ոչ մի գոյութիւն աստէն հարկաւոր չէ : Կարգ մը երևութից ընդհանրականութիւնը՝ անոր պատահականութիւնը չ'եղծ անէր :

Յայսմ է անաստուածից հիմնական մտրութիւնը : Անաստուածները ռաւազ պրայ կը ծիծաղին՝ թէ անորոշ և թերի բացատրուած գաղափարներ կ'ընդունին. սակայն, իրենք ալ ծիծաղելի են՝ որ, իրենց դրութեան մէջ, միակերպութիւնը կը շփոթեն հարկաւորութեան հետ : Անաստուածը գիտելով ինչպէս ամէն մարդիկ, որ բնափոսական պատճառներ նոյնակերպ կը գործեն, իրենք համոզուեր՝ և բոլոր մարդիկ ալ համոզել կուզեն՝ թէ այս պատճառաց էութիւնը հարկաւոր է, ըստ ինքեան բաւական է, կախումն չ'ունի, աւելի բարձր պատճառէ՝ յաղաքէ կենդանութեան. և թէ Աստուած ըսուածը ենթադրութիւն է, և դիտութեան առարկայ համարուելու արժանի բան մը չէ :

Ո՛վ որ արարչութեան օրինաց կրկին նկարագիրը խորապէս դիտէ՝ անկարելի է որ անոր մտաց մէջ լ'արողին կատարելութիւնները չը գաղափարուին : Այս օրէնքները որովհետեւ կոնան փոխուիլ, ուրեմն գործ են ուրիշ մի և ազատ պատճառի. և որովհետեւ կը տեսնեմք որ չեն փոխուիր, հաստատուն կեցած են, ուրեմն զիրենք հաստատող պատճառը իմացական և իմաստուն է : Իմաստութեան նշանն այն է՝ որ ինք իւր հետ միացեր և գործեր է այնպիսի ճանապարհներով՝ որ տյաքան պարզ են, և ազատու

թիւնն այն է , որ յառաջ բերեր է այնպիսի գործեր՝
յորս հարկաւորութիւն չ'կայ : Խեղամտութեան հա-
ւատքը երբ իւր սկզբանց բարձրութեանը վերանայ՝
նախախնամութեան գաղափարը կը պարզուի և հո-
գեբանական վերլուծութեան ամենասովորական
հնարքը կ'առաջնորդէ դէպ 'ի ծանօթութիւն Աս-
տուծոյ էութեան և անոր ստորոգելեաց :

Զ . Իմաստասիրութեան կարգադրութիւնը . Իմաստասի-
րութիւնը , իւր կրկին ձևովը , ինչպէս կրցանք
տեսնել , մարդկային ծանօթութեանց առատահոս
աղբիւրներէն մէկն է :

Նկատեցէ՛ք մարդն ամիտիեալ առ վայր մի
գիտակցութեան , զգայարանաց և յիշողութեան
մէջ , ուրիշ բան չը պիտի գիտնայ՝ այլ միայն իւր աչ-
քին առջևն եղածները : Այս վիճակի մէջ՝ տեղեկու-
թիւն պիտի չունենայ ապագայէն և ներկային շատ
մը մասերէն . զուրկ պիտի մնայ թէ՛ առջևէն գացող
դիպաց կանխատեսութենէն , և թէ՛ իրաց միջին և
խորհրդաւոր կամ գաղտնի մասերը թափանձող գի-
տութենէն : Բայց իմաստասիրութեան օգնութեամբ
իւրաքանչիւր գաղափարներ՝ որ արդէն ստացաւ ,
արգասաւոր սերմն կըլլան , որոնցմէ շարունակ նոր
գաղափարներ յառաջ կուգան մեր ըմբռնմանց և յի-
շատակաց նեղ շրջանակը կ'ընդլայնի , մտքերն իսկ
չև յանհունութիւն կ'երթայ :

Մեր բոլոր դատումները՝ որ կունենամք ամեն
օր ծանր ու թեթեւ բոլոր առարկայից վրայ , մար-
դոց վարուց և հանգամանց վրայ , անձրևի և պայ-
ծառ օդոց վրայ , առողջութեան և հիւանդութեան
վրայ , հունձք ունենալու կամ չ'ունենալու վրայ , և

այլն . բոլոր հաշիւ , ձեռնարկութիւն , զգացմունք
որ դատմանէ յառաջ կուգան , ուրիշ ակն չ'ունին ,
խելամտական իմաստասիրութիւնն է՝ բոլորին աղ-
բիւրը : Այս խելամտութիւնն է նաև բնախօսական
և այլ բոլոր բնական գիտութեանց հիմը , որոց գըւ-
խաւոր առարկայն է գիտութիւն օրինաց և ծրա-
գրի տիեզերաց :

Ապացուցութիւնն ալ քիչ կարեւոր չէ . եթէ
մասնական դէպքերու մէջ ապացուցութիւնը գոր-
ծածելու կարողութիւնը չ'ունենայինք՝ այնքան տի-
եղբերական ճշմարտութիւնները ինչպէս պիտի կը-
նայինք հասկնալ : Եթէ ապացուցութիւնը չ'ըլլար՝
որքան պիտի զրկուէինք անհրաժեշտ ծանօթու-
թիւններէ , գիտութիւններէ և արուեստներէ և
բարոյականի կանոններէ : Ասկէց յառաջ եկած են
չափաբերական գիտութիւնները , բարոյագիտու-
թիւնը , իրաւաբանութիւնը : Եթէ սա չ'ըլլար՝ Աս-
տուածաբանը չի պիտի կրնար թափանցել գերբնա-
կան ճշմարտութեանց յարաբերութիւնները և հե-
տեանքները հասկնալու աստիճանը : Վասն որոյ շատ
մեծ սխալ կը գործեն այն փիլիսոփայք՝ որ մեր մը-
տաց կամ բանակութեան նախկին օրէնքները և
անսպառ ակերը կ'ուզեն սեղմել փորձառութեան
մէջ . վախն 'ի վախն քիչ մը թոյլ կուտան խելամտու-
թեան , բայց ապացուցական իմաստասիրութեան
բնաւ համարձակութիւն չեն տար իբրև շինծու ,
անօգուտ և վտանգաւոր միջոց :

Յաղագս նշանաց եւ խորհուրդնիս բա-
ցատրող բարբառոյ :

Մեր խորհուրդները կազմող տարերքները քըն-
նելնէս յետոյ՝ բնական կարգը կը պահանջէ՝ որ նշա-
նաց և բարբառոյ վրայ ալ խօսիմք :

Ա. Նշան : Բացակայ կամ զգայարանաց ներքե
չ'իյնող առարկայ մը պատկերացունելու համար
գործածուած բանը նշան կ'ըսուի : Բաղկերակ՝ նշան
է կենաց. ջերմաչափի մէջ ժիպաքին բարձրանալը՝
օդոյ ջերմութեան աւելնալուն նշան է . ծուխը կրա-
կի . գործոյ մէջ՝ մեծութիւնն ու շքեղութիւնը հան-
ճարոյ նշան է :

Բնութեան բոլոր առարկայից համար փոխա-
րէն նշաններ կան : Հողմոց մանչիւնը մրրիկ կ'իմա-
ցունէ . լեռնակողից վրայ գտնուած լավաները մա-
րած հրաբլթի նշանակ են . առիւծին միայն կեր-
պարանքը կը ցուցնէ՝ թէ ինչ ուժեղ նեարդ ու մը-
կանունը կ'ունենայ այս կենդանին . արդիւնքները
պատճառները կը ցուցնեն . հանգամանքները դոյա-
ցութիւններ : Նշանները զիրենք հասկցող իմացա-
կանութիւն կամ միտք կ'ենթադրեն . այսինքն այն՝
որ պիտի իմանայ՝ թէ ինչ վերաբերութիւն կայ իրեն
և անոր նշանին մէջ : Ի՞նչ կարեւորութիւն կ'ունենայ
նշանը՝ չ'տեսնող աչքին կամ չ'լսող ականջին համար :

Անասունները բանականութիւն չ'ունենալնուն հա-
մար չեն յուզուիր տեսնելով երկինք՝ որք պարտե-
ղիս : Աստուծոյ :

Մարդուս զգացմունքները և խորհուրդները ոչ
նուազ անըմբռնելի են արտաքին զգայարանաց՝ որ-
քան են տիեզերաց դոյացութիւնները և պատճառ-
ները : Ոչ աչք , ոչ ականջ , ոչ շօշափելիք չեն կրնար
գիտակցութեան ներքին սրբատունը թափանցել .
Եթէ նշաններ գործածելու կարողութիւնը չ'ունե-
նայինք՝ չ'պիտի կրնայինք մեր նմանեաց հասկցու-
նել մեր հոգւոյն զանազան վիճակը , պէտքերը ,
փափաքները , և ծանօթութիւնները : Մարդոց մէջ
անկարելի պիտի ըլլար յարաբերութիւն հաստատել ,
մէկ խօսքով , ընկերականութիւն չի պիտի ունե-
նայինք :

Բ. Բարբառ և զանազանութիւն նորա : Բարբառն է հա-
ւաքումն այն մասնական նշանաց՝ որոց միջոցաւ մեր
խորհուրդն ու զգացմունքը արիշին կը հաղորդեմք :
Բարբառը՝ նշանաց ծագման նայելով՝ կը բաժ-
նուի 'բնական և յարսեւորական , գործածութեան նայե-
լով՝ կը բաժնուի 'բնական և 'բերանացի :

1. Բնական բարբառն այն է՝ զոր բնութիւնն ինք
կ'ուսուցանէ մեզ , ինչպէս նորածին մանկան անյօ-
դաւոր աղաղակը , ուրախութեան կամ տրամու-
թեան առնն մեր բերնէն ելած ձայնարկութիւն-
ները . կրից անկարգօրէն շարժմունքները : Ամէն
մարդ կը խօսի այս բարբառը , առանց վարժապետի
ամէնքն ալ կը հասկնան , այնքան ընտանի է փոքր ման
կան՝ որչափ կատարեալ մարդոց , վայրենեաց՝ որչափ
քաղաքակիրթ ամբօխի : Սշխարհիս ո՞ր անկէնր կա-

րելի է պատահել՝ որ զաւակը մեռած մայրը ուրախութեան ժպիտ արձակէ, ծաղրը կամ ժպիտը նշանակ տրտմութեան համարուելով:

2. Արուեստական լեզուն մարդկային մտաց կամ հանճարոյ դարձ է, որ դարէ դար կը կատարելագործէ զբնական բարբառը, նոր նոր բառեր կը յաւելու արդէն խօսած լեզուի վրայ, նորանոր լեզուներ կը հնարէ գիտութեան և արուեստից մէջ գործածելու համար: Որպէս մարդկային ամէն հնարուածք՝ նոյնպէս և արուեստական բարբառն ալ շարժուն, փոփոխական և բերական խանդարմանց ենթակայ է:

Ամէն ազգ իւր յատուկ բարբառն ունի, և իւրանբանչիւր դարու բարբառն այլ և այլ է: Որուեստական լեզուն ոչ կրնայ խօսիլ և ոչ կրնայ հասկնալ մէկը՝ մինչև որ իւր ծնողքներէն կամ սնուցիչէն չ'ուսանի:

3. Գործնական լեզուն աչքի ներկայացուած պատկերն է, ինչպէս են գիմադական խաղեր, մարմնոյ այլ և այլ դիրքեր, որ կը ցուցնեն աղաչել, ապառնալ, սիրել, բարկանալ, վերջապէս այն շարժումները՝ որ խուլերուն ներքի եղած ճարտասանութիւնն է:

4. Բերանացի լեզուն ականջի ուղղուած նշաններն են, ինչպէս գոչիւն, և խօսք:

Խօսքը բարբառոյ բոլոր կերպերուն մէջ՝ ամենէն գերազանցն է, զի թէ արագ և ուղիղ՝ և թէ շատ ճիշդ և յստակ կերպով կը հաղորդէ մեր ծանօթութեանց և զգացմանց ամենանուրբ հանդամանքները:

Սակայն, որովհետեւ խօսքը ցնդական կամբիախտական է, և մեր մտաց մէջ քաշած գծերը չու-

տով կը ջնջուին, այնքել հարկաւոր էր, որպէս զի մէկ անգամ երեւան բերուած գաղափարները մշտնջենաւոր մնան, ասկէց յառաջ եկաւ գործածութիւնը մնայուն կամ կոյուն նշանաց՝ որ կըսուի բէր: Երկու տեսակ գիր կայ՝ նշանակական և հնչական կամ բնական: Առաջինը եզրկատացի քրմաց գործածածն է՝ որ ուղղակի նկարն է գաղափարաց, վերջինը ձայն միացն կը բացայայտէ:

Մէկ կողմանէ այնպէս կերելի՝ թէ քանի որ նշանները ճիշտ պիտի ներկայացնեն մեր խորհուրդները՝ նշանակական գիրերը աւելի յարգի համարուելու են, բայց այնպէս չէ, նշանաց թիւն ու բնութիւնը նկատողութեան առնելով՝ կարդալու և գրելու այնպիսի դժուարութիւններ կան՝ որ մեր իմացական կարողութեանց ազատ խաղացման շատ արգելք կ'ըլլան: Բայց հնչական կամ քերականական գրերն այնպէս չեն, զի 30 — 35 տառերով՝ որ նախնական ձայները կրնորկայացնեն, դիւրագէտ կը բացատրեն ամէն տեսակ խօհրդածութիւն և խօսից զանազանութիւն:

Գ. Ծագումն լեզուի է լեզուի ծագման խնդիրը ոչ նուազ ծանրապէս յուղուած է: Ոմանք, ինչպէս Բոնտիլլաք, սա կարծիքն ունենին. լեզուն մարդս հնարած է իւր հանճարովն ու ազատութեամբ. այլք ինչպէս Պոնալտ, կրսէին թէ՛ մարդ իւր կարողութիւններովն անբուական է հնարել, պարզ և Աստուծոյ կամ գերբնական յայտնութիւն է լեզուն:

Ծննդոց գրքին մէջ կը կարդամք՝ թէ Աստուծոյ մարդուն հետ խօսեցաւ. բոլոր էակները անոր առջև բերաւ, Ադամ ալ իւրաքանչիւրին անուններ

դրաւ : Պօնալտի կարծեաց կուսակիցները՝ մարդկու-
թեան սկզբնաւորութիւնը պատմող այս քան զամենը
հին դրոց վկայութեան կութնած են գլխաւորապէս :
Հեղինակութեան չափազանց կապուած չը համարուե-
լու համար Ս . Գրոց պատմութիւնը մէկդի թողլով՝
լեզուի ծագումը պիտի քննեմք միայն իմաստասիրու-
թեան ձեռք :

Այս խնդրոյն մէջ երկու գլխաւոր կէտեր կան՝
որ հերքելը կարելի չէ : Առաջին՝ թէ լեզուի տա-
րերաց մէջ մեծագոյն մաս մը կայ՝ որոց ծագումը լոկ
մարդկային է , օրինակի համար՝ նոր բառեր , նոր
դարձուածքներ , որք դաւէ դար կը հարստանան ,
որքան որ գաղափարները շատնան և այլալեբապին .
երկրորդ՝ թէ այս շինծու տարերաց ներքեւ ծած-
կեալ են նախնական նշաններ , զորս մարդիկ կամա-
կար կը դորձածեն և կը հասկնան , և եթէ չ'ըլ-
լոյին ասոնք՝ մարդիկ զուրկ պիտի մնային իրերաց
ըսածն հասկնալէ , և հեռեւապէս արուեստական
նշաններն ալ չըպիտի կրնային ստեղծել :

Վասն որոյ , խնդիրը դիտնալու վրայ չէ՝ թէ
արդեօք լեզուն պարզեւ Աստուծոյ է՝ թէ մարդոց
հնարք . այլ թէ ինչպէ՞ս բաժնել պէտք է լեզուի կազ-
մութեան խնդրոյն մէջ Աստուծոյ դործն ու մարդոց
ջանքը , զի երկուքն ալ բաժին ունին այս բանի մէջ :

Քիտաւորութիւնն այս երկու կէտին մէջ ամփո-
փելէ յետոյ՝ պէտք է նկատել թէ մենաւորութիւնը
մեզի բնական չէ , ընկերակցութիւնը տնկակից յառ-
կութիւննիս է , և այս նախախնամական վախճանը
ձեռք բերելու համար ինչ կարողութիւններ որ հար-
կաւոր էին՝ սկզբնաբար ունէինք : Ընկերութիւնը իւր
ամենադոյզն յարաբերութեանց համար՝ պէտք է՝ որ

զանազան . որոշ և յստակ նշաններ ունենայ . անորոշ
շարժումներ , անյօդաւոր ազազակներ՝ որ կրիցյուզ-
մանէ յառաջ կուգան՝ ճիշդ նշաններուն ընդլիքը չեն
կրնար ընել : Աստուած որ ոչինչ չ'ըներ վայրապար ,
հաճեցաւ մարդկային սեռը ստեղծելու ժամանակ
պարզեւ իմա խօսելու տարբեր միջոց մը ըստ բաւա-
կանին կատարեալ : Մարդ ՚ի սկզբանէ աշխարհի ա-
ռաւելութիւն ունի միւս բոլոր արարածոց վրայ , ինչ-
պէս խեղովը նոյնպէս և լեզուով : Բայց լեզու մը՝ որ
չափ ալ կատարեալ ըլլայ՝ մինչև մեր գիտակցութեամբ
և ազատութեամբ դորձածել չը սորվիմք՝ բան մը
չ'արժէր : Բանականութիւննիս ոչ միայն կը զարգա-
ցունէ և կը կատարեալագործէ լեզուին շէնքը , այլև
մեզի սեպհականութիւն կ'ընէ , և այսու՝ կերպով մը
լեզուին գոյութեան և աճեցման պայմաններէն մէկը
կ'ըլլայ : Ըսողներ կան՝ թէ խորհել չը պիտի ըլլար՝
եթէ բառերը չ'ըլլային , բայց աւելի ճիշտ է ըսել՝
թէ առանց խորհելու ներգործական գորութեան
խօսքը ընդունայն ձայն պիտի ըլլար և պարապ տեղը
ականջ պիտի յոգնեցունէր : Բան և խորհուրդ փո-
խադարձ կրկին եղելութիւններ են՝ որ իրարու վրայ
կը ներգործեն , Նախ քան զամենայն , գոհութիւն
Աստուծոյ պարզելին՝ որ մարդ կը խորհի և կը խօսի ,
խորհելովն՝ խօսքը կը դիւրայնէ , և բնական նշանաց
նման նոր նոր նշաններ կը հնարէ , խօսելովն՝ խոր-
հածը կը բացատրէ , կը լուսաբանէ և կը զարգա-
ցունէ : Այսպէս կը միաբանին իրենց մէջ հակառակ
տեսութիւններ Պօնալտի և Քոնտիլլաքայ :

Գ . Գաղափարաց Խաղճութեան վրայ նշանաց ազդեցութիւն
Բարբառը որ առաջին յօդակապն է մարդկային ,

ընկերականութեան, հզօր դործիք է նաև մեր մտաց
դաղափարներն սփռելու և կատարելագործելու :
Տեսնենք՝ թէ բարբառը գլխաւոր ինչ ծառայու-
թիւններ կրնայ ընել այս մասին :

Բարբառն իբրև օժանդակ իմացականութեան
կը գործածուի՝ նախ նշանագրելու համար դաղա-
փարները ինչ չափով որ ընդունեն եմք : Խորհրդա-
ծութիւնը ըստ ինքեան ցնդական է, եթէ նշաննե-
րով բռնած չ'ըլլամք կը թռչի կ'երթայ խիստ շուտով :
Բայց մէկ անգամ միտքը դաղափարն յղանալուն պէս,
կարծես կը մարմնաւորի այն բառին մէջ՝ որ անգամ
մը գործածուեցաւ : Այս բառն ալ գրով պնդուելուն
պէս, օրեր, ամիսներ, տարիներ կ'անցնին, բայց այն
դրօժք տղաւորեալ դաղափարը անշնչելի կը մնայ
մտաց մէջ : Երբոր մոռնամք՝ նշանը տեսնենուս պէս
կը յիշեմք : Մեր իմացական բոլոր կարողութիւններն
այսպէս զօրհանապաղ, լեզուի չորհիւ, առատ արօտ
մը կը գտնեն զիրենք սնուցանելու, զի ոչ միայն մեր
յատուկ խորհրդածութիւնները մեր աչաց առջև կը
բերեն, այլև մեր նմանեաց : Լեզուն ամէն մարդոց
իմացական գանձերը մեր առջև կը բանայ, ամէն մար-
դոց գիտցածները, յիշողութիւնները և գիւտերը
մեզ կը հաղորդուին՝ երբ այս բաները բացայայտող
նշանագրերը տեսնեմք :

Երկրորդ, բարբառը կանոնաւոր մէկ միջոցն է
խորհրդածութիւննիս վերլուծելու : Որովհետև մէն
մի բառ միայն մէկ դաղափար կը բացատրէ, կ'ստի-
պուիմք խօսելու տեղն մեր խորհուրդները վերլու-
ծել՝ ուրիշին հասկըցնելու համար, և երբ ուրիշը
կը խօսի՝ ոտն առ ոտն ետևէն կ'երթամք անոր ըրած
վերլուծութեան : Ինչ որ չի թիւրքի կ'որոշուի, որ ինչ

համանգամայն՝ կը լինի յաջորդական : Եւ որովհետև
իւրաքանչիւր բարբառ մեթոտ մը կամ համաձայնու-
թիւն մը ունի բառերը իրարու ետևէ հաստատուն
և կանոնաւոր շարքով մը յաջորդեցունելու, կը հե-
տևի թէ վերլուծութիւնը գիպուածով չ'ըլլար, այլ
ոճով :

Բայց լեզուին կարեւորութիւնը ոչ միայն խորհր-
դածութիւն պահելու և վերլուծելու մէջ կը կայա-
նայ, ուրիշ ծանրագին կարեւորութիւն մ'ալ ունի .
կարգ մը այնպիսի դաղափարներ ալ կը շինէ, որ եթէ
ինք շինած չ'ըլլար, պիտի չ'ունենայինք . ինչպէս են
վերացական դաղափարներ, ընդհանուր դաղափար-
ներ, և հաւաքական դաղափարներ : Յիրաւի, միտքն
իւր մէջ այս դաղափարներն ըմբռնելու կարողու-
թիւնը ունի, բայց ձևանալն ու կորնչիլը մէկ կ'ըլլայ
եթէ լեզուն և գիրը չ'ըլլան : Օրինակի համար, ինչ-
պէս պիտի կրնայինք, առանց նշանաց օգնութեան,
ըմբռնել քիչ մը ընդարձակ թուոյ դաղափարը, ինչ-
պէս պիտի կրնայինք թուաբանական և երկրաչափա-
կան գործողութիւնները կատարել, թող մէկն ըսէ՝
մեզ թէ մտքովդ երեքի կանոն մը շինէ, կամ բարձր
թուոյ մը քառակուսի արմատը գտիր, առանց
նշաններ գործածելու, ինչպէս պիտի կրնայինք ընել :
Այս հաշիւները ընելու ատեն բաւական դժուարու-
թիւն կը կրեմք թուանշաններ գործածելով հան-
դերձ՝ եթէ այս նշաններն ալ չ'ըլլան՝ ինչ պիտի
ընենք : Ո՛րքան զօրաւոր գլուխ, ո՛րքան բացառիկ
մտացիութիւն ալ ունենամք՝ անկարելի է մեզ քիչ
մը ընդարձակ հաշիւ առանց նշաններու օգնու-
թեան իմանալ :

Լեզուի այսքան կարեւորապէս խորհրդածու-

Թեան վրայ աղդելը՝ պատճառ տուաւ մի քանի փիլիսոփայից մէջ վէճ ծագելու, թէ մարդ պիտի կըրնար խորհիլ՝ եթէ բառերը չըլինէին : Հետաքրքրական՝ բայց անօգուտ խնդիր, դիմարդը չեմք երեւակայեր, այլ ինչ որ է իւր բոլոր կարողութիւններով և որպէս որ ելած է Արարչին ձեռքէն՝ այնպէս նկատելու եմք, այսինքն էակ իմացական և ազատ՝ և ընդունակ այն ամէն միջոցաց որ կ'օգնեն անոր իմացական և բարոյական զարգացմանը :

Արդ լեզուն է որ այս միջոցներուն ձևը կուտայ բայց անիրաւ է ըսել թէ, եթէ միջոցը կամ լեզուն չ'ըլլար՝ մարդս պիտի չ'կրնար խորհիլ : Լեզուն և նշանները պատուական գործիքներ են խորհրդածութեան, որք՝ եթէ չ'ըլլային՝ մտքին ամենավսեմ այնքան կարողութիւնները անօգուտ պարզ և մը պիտի լինէին . ինչպէս բազուկ ունենալնիս մեծօգուտ մը պիտի չ'ընէր՝ եթէ լծակը չ'ըլլար՝ զոր կը դործածեմք քիչ մը ծանր բեռն վերցնելու համար : Որպէս լծակն, որքան օգտակար և որքան հարկաւոր, սակայն և այնպէս ինքիրեն կոշտ առարկայ մի է, բռն և խիստ դժուր թիւնը մարդուն բազկաց մէջ է՝ որ զլծակը կը գործածէ, այսպէս ալ բարբառը իմացիւր խորհրդածութեան առջև . բարբառը ո՞րքան հարկաւոր և օգտակարագոյն միջոց է խորհրդածութեան, բայց խորհրդածութեան՝ զինքը շարժելուն և կառավարելուն պէտք ունի :

Ե . Նկատելու և շնորհակալութիւնները՝ որքան որ պէտք ըլլալով կը գործածուին, սակայն անկատարութիւններէ և անպատշաճութիւններէ զերծ չեն : Մէկ բառը երբեմն շատ մը

գաղափարներ կը բացատրէ, մէկ գաղափարն ալ շատ մը բառեր կ'ունենայ, օրինակի համար . հօգի, միտ, գիտելութիւն, գաղափար, երջանկալիւն, ապրողութիւն և իմաստասիրութիւն հին և նոր ժամանակ որքան տարբեր նշանակութիւններ ունեցած են : Լեզու գործածելու ժամանակնիս ո՞չ այնքան խորհրդածութիւննիս կը նայինք՝ որքան բացատրութիւննիս . գաղափարներէ 'ի բառս երթալու տեղ 'ի բառէ 'ի գաղափարն կ'երթամք : Խորհրդոց և խօսից մէջ միշտ այս սխալը կը պատահի : Ասկէց կը հասկցուի թէ որքան կարեւոր է՝ որ լեզու մը լաւ շինուած ըլլայ . այսինքն մեր խորհածը դիւրաւ և արագ հաղորդելու համար ինչ հարկաւոր հանգամանքներ կան, և ինչ ճշգրտութեամբ պիտի պատասխանեն մեր գաղափարաց՝ ամէնքը պիտի ունենայ : Բոտ այսրմ, լեզու մը պէտք է . 1° Կարծեալ լինի, այսինքն ամէն խորհուրդ բացատրող բառ ունենայ . 2° Որոշ այսինքն մէն մի բառ իւր յատուկ նշանակութիւնն ունենայ . 3° Պարզ, այսինքն տարրական գաղափար բացատրող բառերը կարճ և ըմբռնելի ըլլան . 4° Վերջապէս հմտութիւն, այսինքն բառից հանդէտ բազմաբնույթութիւնը խորհրդոց հանդէտ բաղկացութեան պատասխանէ :

Չափական գիտութեանց լեզուն այս ամէն թէ ութիւններն ալ գրեթէ մինչև մէկ աստիճան կատարեալ ունի : Թիւ մը ո՞րչափ փոքր և որչափ ալ մեծ լինի նախնական նշաններուն բազադրութեամբ կատարեալ կրնայ հասկցուիլ մէն մի թիւ կամ թուական եղերք այնքան որոշ նշանակութիւն ունին անբաւ ալլեալութեանց մէջ, այնպէս որ՝ երկու եղերք իրարու հետ չեն շփոթուիր : Առաջին տասն թիւ

ւերուն բառերը հաճեց և գրեթէ միավանկ են, և կը մոտեն կատարեալ գիւրութեամբ ամէն աստիճան հետզհետէ բարձրացող բոլոր թուական եզերքներուն մէջ: Վերջապէս, չափագէտները գրեթէ հոգ տարած են որ իրենց լեզուին, այսպէս ըսենք, շարժմունքը ճշդապէս խորհրդոյ լեզուին շարժմանց յարմարի: հանդիմանութեամբ միտքը միտքենէն տասնեակներուն կը տանի, անկէ հարիւրեակներուն, հազարաւորներուն և մինչև ամենաբարձր թիւերու առանց թելը խզուելու: Բնական գիտութեանց միջանի ճիւղերուն մէջ, ինչպէս բնագիտութեան և անկախանութեան մէջ, կարելի եղածին չափ չափականներուն ճշգրտութեան մօտենալ ուղուած է:

Վերջին դարերու մէջ, Գոնտիլլաք և իւր աշակերտները փափաղ ունեցան՝ որ փիլիսոփայութիւնն ալ այս ընթացքը բռնէ, իբրև կարևորագոյն միջոց յառաջգիմութեան: Մասնաւոր չափազանցութեամբ առաջ գացին մինչև ըսելու՝ թէ գիտութիւնն ուրիշ բան չէ, այլ լաւ շինուած լեզու մը: Գոնտիլլաքէ առաջ՝ Լէիբնիտիոս և Տեքաբեթ կը խորհէին՝ թէ արդեօք կարելի չէ տիեզերական բարբառ մը գործածել իմաստասիրութեան, որ թէ մէն մի դաղափարի յատուկ բառեր կենան, և թէ բոլոր ազգեր գործածեն, բայց որքան դժուար է այս: Իմացականութեան տարրական ծանօթութեանց պատկերը կամ ցուցակը ո՞վ պիտի չափէ, բաղկացութեան անհուն այլեայլութեան էական յարաբերութիւնները ո՞վ պիտի քակէ, նոր լեզուին օրէնքը ո՞վ պիտի հաստատէ, ընդհանրապէս ամենուն ո՞վ և ինչպէս ընդունել պիտի տայ: Լէիբնիտիոսի այս փափաղը հիմայ ալ ունեցողներ կան, բայց դեռ մէկը

չ'կայ որ գլուխ հանելու հանճար ունենայ: Փիլիսոփայն կամայ ակամայ դատապարտեալ է հասարակաց դորժածած լեզուովը, կատարեալ թէ անկատար, իւր ամենանուրբ մտածութիւնները բացատրել, պարտաւորութիւն մը որ ունի այս է, մութ բառեր կամ անպատեհ ոճեր լաւ չի ճշգրտած չը գործածել:

Չափական գիտութեանց լեզուին պէս ճիշտ գործածութիւնը բանասիրական և բանաստեղծական լեզուի մէջ բոլորովին անկարելի է, զի մարդկային սրտի լեզու է, որ անկանոն շնորհքներ և յափշտակող ձևեր ունի: Չափականը որ իւր ամենէն հարուստ և շքեղ ճառերուն մէջ ալ՝ չ'ընդունիր նոյնանիշ և հոմանիշ բառեր, այլ կարճ և ճիշտ բառեր, որքան տարբեր է բանասիրականէն՝ որ լեզուն է այս վրիպակով՝ եթէ վրիպակ համարել կարելի է: Կը հետևի՝ թէ հասարակաց լեզուն խստիւ դատելու և գիտնական բարբառը նախամեծար ընտրելու չափազանցութեանէն զգուշանալու ենք: Եթէ երբեմն հասարակ լեզուները միտք կը չփոխեն, գիտնալու ենք՝ որ միշտ խելքի համար չեն խօսիր, այլ և սրբտի, այլև երևակայութեան, և պականութիւններ ալ որ ունին՝ մասամբ մը պարբեր են մեր հաճոյից:

Զ. Դիդերէ + Էնրիկոնոր Էրեկտոն-Էնան Էրայ: Լեզուի մտքի հետ ըրած յարաբերութեան հետազոտութիւնը հիմն դրաւ Էնրիկոնոր Էրեկտոն-Էնան: Վերականութիւնն է արուեստ՝ լեզու մը ուղիղ խօսել և ուղիղ գրել: Բայց ամէն ազգաց մասնական քերականութեան վեր կայ գիտութիւն մ'ալ՝ որ իւրաքանչիւր ազգի լեզուաց հասարակ հիման վրայ կը խօսի և ընդհանուր քերականութիւն կ'ըսուի:

ձաղանդ բնական բարբառոյ, որ ամբողջ առաջարկ-
կութեան մը տեղ կը բռնէ, բառերը շատ տեսակ
եղանակներու մէջ կ'իյնան, եղանակն ալ արդէն
հետեւանք է գաղափարաց: Ըստ այսմ գաղափարաց
ծաւալին համեմատ բառերը կ'ըլլան եւակի և յոնակի:
Ուրիշ ազգաց լեզուին մէջ Սեռակա տարբերութիւն-
ներ ալ կան, որք կամ բնութենէ առնուած են,
կամ մարդիկ ի հանգիստութենէ յարմարեցուցած են
աշխարհիս բոլոր առարկայներուն վրայ: Նախա-
դրութենէ աւելի կարճ եղանակ մը կայ գաղափարաց
մասնաւոր մի առնչութիւնը բացատրող, այս է բա-
ռերուն կերպ կերպ վերջաւորութիւնը՝ որ հաւել կը
սուրի, վերջաւորութեան քանի մը տեսակ փոխուիլն
ալ հաւելանալ կ'ըսուի, ամէն լեզու հոյով չ'ունի:

Բայից մէջ կայ ծանախ՝ որ կը պատկերացունէ
տեւողութեան յանցեալ, ի ներկայ և յապառնի բա-
ժանումը: Դեմք՝ որ կը ցուցնէ ենթակային յառաջին,
յերկրորդ և յերրորդ դասաւորութիւնը: Ելանակ՝ որ
կը ցուցնէ թէ մտքին կատարած դատումը պարզա-
պէս և բացէն տեղի ունեցաւ, թէ պայմանի ներ-
քեւ, առաջինը կ'ըսուի սահմանական եղանակ, երկրոր-
դը՝ Սորոքասական կամ պայմանական:

Ը. Վերլուծութեան առաջարկութեան: Լեզուն նկա-
տելով հաւաքարիմ թարգմանութիւն իմացական
եղելութեանց՝ առաջարկութեան վերլուծութիւնը
կ'ըլլայ այնպէս՝ ինչպէս խօսքին մասանց վերլուծու-
թիւնը կ'ըլլայ:

Որովհետեւ դատումն ուրիշ բան չէ՝ այլ հաս-
տատութիւն գաղափարի, ամէն առաջարկութիւն
պէտք է անպատճառ երկու ծայր կամեղերը ունենայ,

որոյ մին գաղափարը ներկայացնէ, որ է եւակայ, և
միւսը ցուցնէ թէ հաստատութիւնը եղաւ, որ է
Բայ: Գերականներէն շատերը կը պնդեն թէ իբրեւ
առաջարկութեան հարկաւոր մէկ տարբերք երրորդ-
եզր մի ալ կայ՝ որ սորոքէն կ'ըսուի: Ասոնց սխալին
պատճառն այն է՝ որ դատումը կը նկատեն ծանօթու-
թիւն երկու գաղափարաց առնչութեան: Այս տե-
սութեան ճիշդ չ'ըլլալուն վրայ արդէն խօսքը եմք:
Վասն զի եթէ շատ մը դատումներ կան՝ որ երկու
գաղափարաց բաղդատութեան հետեւանք են,
օրինակի համար, Տրտար Կապրապաղ եւ. — Աստուծո
Կարգ եւ. կայ ալ որ բաղդատութիւն չ'ունի, յորում
միտքն առանձին է յանդիման ենթակային, օրինակի
համար սա դատումը, եւ եմ եւ Գոմ:

Առաջարկութիւն կայ անհարական կամ եղակի,
որոյ ենթակայ միայն մի անհատ է. ինչպէս Պոլոս
Առախալ է: Առաջարկութիւն կայ ժամանակ, որոյ են-
թակայ քանի մը անհատներ են. ինչպէս Կրօնական
Երեսն է: Առաջարկութիւն կայ ընդհանուր՝ որոյ են-
թակայն մէկ կարգ մը կազմող բոլոր անհատներ են.
Ինչպէս Դարբին Դահլանացոյ են:

Առաջարկութիւն կայ՝ որ պայծառ և կատա-
րեալ են իրենք իրենցմէ, և կ'ըսուին Բարբառայ:

Առաջարկութիւն կայ՝ որ ուրիշէ կախումն
կ'ունենան, և կ'ըսուին Կախական:

Առաջարկութիւններ կան պարզ, խառն, յօդաւորայ:
Այս և ասոնց պէս շատ մը տարբեր առաջարկու-
թիւններ կենալուն առաջին աղբիւրը միւսնոյն բանն
է, այսինքն է մտածութիւնը և մասնաւորապէս
դատումը:

Առաջարկութեան այս վերլուծութիւնը աւելի

ալ հեռուն կ'երթայ : բառերն ու առաջարկութիւնները սորվելէս վերջը՝ կրնանք քննել թէ ինչ կանոնով առաջարկութիւնները կը միանան՝ որ խօսք շինուի, և խօսքերով ընդարձակ ճառեր :

Բերականութեան այս մասը համայնական կամ շարադրութիւն կ'ըսուի, որ ինչպէս անունէն ալ յայտ է՝ բառից կանոնաւոր շարքը կ'ուսուցանէ : Համայնականութեան կանոնները շինծու չեն, այլ մանաւանդ մարդկային մտքի կազմուածքէն յառաջ եկած տարբերութիւններ, զոր եղանակաւորներ է իւրաքանչիւր ազգի յատուկ հանճարը :

Ումէն լեզուք կը լուծեն խորհրդածութիւնը, զի ամէնքն ալ մէկ որոշ և շարունակական կերպիւ կը բոլին մեր մտաց մէջ կեցած չփոթ և ցանուցիր դադարաւորներէ : Բայց այս լուծմունքը ոմանց լեզուաց մէջ շատ և ոմանց մէջ քիչ է : Հոլով ունեցող լեզուաց մէջ՝ մէկ բառը ոչ միայն իւր յատուկ նշանակութեամբը՝ այլ սոսկ ծայրին փոփոխմամբ տարբեր նշանակութիւն կը ներկայացնէ : Օրինակի համար սա երկու խօսքերը Ալեքսանդր Դարբին — Ալեքսանդրէ Դարբին, ուրիշ փոփոխուած չըկայ՝ այլ միայն Ալեքսանդր և Դարբին բառերուն ծայրերը, բայց այսքան թեթեւ ու պարզ փոփոխութիւնը բաւական է դադարաւորաց մէջ հակադրութիւն յառաջ բերելու : Այս ձևն ունեցող լեզուները՝ քերականները Բողոքական լեզու անուանած են, զի բառերը բիւր կերպ կը կերպարանին և կը բաղադրուին նոր նոր բառեր շինելու համար : Հայերէն, լատիներէն, Յունարէն Բողոքական լեզուներ կ'ըսուին :

Կան ուրիշ լեզուներ, որ հոլով չ'ունին, բայց ընդուն խոնարհմունքն ալ քիչ տարբերութիւններ ու

նին, այսպիսի լեզուներն ալ Գերմանական կ'ըսուին, զի խօսելու ժամանակ, վերլուծութիւն ընելու մասին մտքին ըրած աշխատութիւնը խիստ ըացայայտ կ'երևի :

Վերլուծական լեզուաց յատկութիւնն է՝ որ բառերը առաջարկութեան մէջ այնպէս կը շարեն՝ ինչպէս որ դադարաւոր մտաց մէջ տրամաբանական կախմամբ շարուած են, առաջ ենթակայն՝ յետոյ բայը և ապա ստորոգելին կամ խնդիրը : Երբ յատկութիւն մը պիտի ստորագրեմք ենթակային, ենթակայն յառաջ է տրամաբանօրէն քան զհանգամանքը, ուստի և կըսենք, «...է քէն» : Երբ պատճառի և արդեան յարաբերութիւնը պիտի բացատրենք, պատճառը որովհետեւ յառաջագոյն քան զարդ իւնքը՝ կ'ըսենք Վերլուծական հալ զո՞ւ : Բայց բաղադրականներուն մէջ՝ որովհետեւ բառերուն յարաբերութիւնները ծայրերով ալ կը հասկցուին, տրամաբանական շարակարգութեան միտ չը դրած առաջարկութեան իմաստը չ'այլայլեր, օրինակի համար .

Սյուր զանաւել ծննդեան ք, Տէր, ապաւոր խորհրդայն ի հողանիւ քայացուիւնց փոխաբերցեր ի յերկնս :

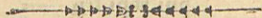
Ոչ մէկ բառ իւր տեղը չէ, բայց իմաստի շփոթութիւն յառաջ չեն բերեր, և շուտով տրամաբանական շարքի կրնայ փոխուիլ, ինչպէս, Տէր, ապա ք փոխաբերցեր ի յերկնս ի հողանիւ քայացուիւնց ապաւոր խորհրդայն զանաւել ծննդեան ք :

Ներդաշնակութիւնն ու լեզուի շքեղութիւնը յառաջ բերած են տաղաչափութիւնը : Բունտ կրից արտայայտութեան տաղաչափութիւնը կրնար պատասխանել այնպիսի հնչումներով՝ որ հոգւոյն դիրքը կը ցուցնեն : Բաղադրական լեզուներուն մէջ այն ոճ

չափ կը գտնուի և կ'ըսուի Հռոմէական և Բանաստեղծական ոճ : Բայց Գաղղիեէրէն լեզուն՝ թէպէտ նոյն հարատւութիւնը չ'ունի և բանաստեղծական ու հռետորական ոճոյ ծանր բեռն չը կրնար տանիլ, բայց սովորական և գործնական կենաց մէջ նախընտրելի բարբառ մ' է : Ստանաւոր կամ անգամատեալ ոճոյ կարեւորութիւն չ'ապրով՝ աւելի տրամաբանական շարքի կապուած է, և այս բանիս համար, ըստ ասից բոլոր քերականաց, ամենէն յարմարագոյն լեզուն է գործոյ, գիտութեան և փիլիսոփայութեան համար :

Ընդհանուր քերականութեան հետադոտութիւններուն նայելով՝ կը տեսնեմք՝ թէ մարդկային միտքը ինչ զարմանալի պտղաբերութեամբ, զգացմունք և դադալար բացատրելու համար, նոր նոր բառեր և հնարքներ կ'ստեղծէ, որք, սակայն, իմացականութեան էական օրինաց կապուած են : Ոչ միայն զանազան աղգեր այլևայլ լեզուներ ունին իրենց համար, այլ և միևնոյն աղգի մէջ միևնոյն լեզուի աստիճանները կան, և ասոնք ալ շարունակ փոփոխուելու վրայ են : Լեզուներ կան որոց միայն անկորստական յիշատակարանները մնացած են, ոմանց ալ հազուադիւտ և անկատար նշխարները միայն : Մեր բուն մատենագրական լեզուն և աշխարհիկ բարբառը գոնէ համաձայնութեան օրինաց կողմանէ իրարմէ որչափ փոփոխուած են : Ոյս մասին գիտնալ պէտք է սակայն, որ մեր հին և նոր լեզուն էապէս տարբերութիւն չունին իրարմէ, նոր կամ աշխարհաբարտը բնականից ազգաց լեզուին շարագրութիւնը առած է, և կը դառնայ միշտ իբրև մտլորակ գրական լեզուի շուրջը՝ և չը կրնար հեռա-

նալ անկէ : Սոր համար նոր կամ աշխարհիկ լեզուն անոնք միայն լաւ կրնան գրել կամ խօսիլ՝ որ գրական լեզուի մէջ ալ քաջավարժ են :

ԳԼՈՒԽ ԺԱ.

Յաղագս գործոյ եւ զանազան յատկու-
թեանց նորա . կամք . Բնագրութեան . Սովո-
րութիւնք . — :

Մեր կատարած այնքան բազմադիմի և խառն
գործողութեանց մէջ՝ որոց և ծանօթ եմք մեր
գիտակցութեան ձեռօք՝ այնպիսիներ ալ կան՝ զորս
զգայականութիւնը և իմացականութիւնը չեն բա-
ւեր բացատրելու :

Մարդ ոչ միայն ընդունակ է հեշտութեան և
ցաւոյ, սիրելոյ և փափագելոյ, ոչ միայն կարողու-
թիւն ունի ճշմարիտը ճանչնալու, դատելու, յիշե-
լու, մակարեւելու, այլև կարողութիւն մ'ալ ունի
գործելու կամ գործօնութեան : Ինչ է գործելն : Մարդ-
կային հոգւոյ տարրական մէկ եղելութիւնն է՝ զոր
իւրաքանչիւր մարդ իր ներսը կ'զգայ և այնքան որոշ
ու պայծառ՝ որ սահմանելու անգամ հարկ չ'կայ :
Գործօնութեան ամենէն խոշոր նկարագիրը կամա-
ւորութիւնն է : Երբոր կ'զգամ կամ կը խորհիմ՝ ոչ
այնքան պատճառն եմ վրաս կատարուած սոյն երեւու-
թիւն՝ որչափ ենթակայն, բաղիւսմը դրսէն կուգայ՝
եւ ալ կը հնազանդիմ : Բայց երբոր կը գործեմք՝
այնպէս չէ, մեր գործը մեզնէ կը բլխի, գործը մեր
ըրածն է :

Սակայն, գործօնութիւնը տիրապէս ինքիբեւ
չի գործել առանց ուրիշէն դրդուելու . ամէն որ և է

գործ՝ որ քիչ մը զօրեղ է, առիթ մ'ունի՝ յորմէ կը
դրդուիմք նոյնը գործել : Այս առիթը երբեմն
զգայական տպաւորութեանց մէջ է, երբեմն ալ
մտաւորական դատմանց մէջ : Միտք և զգացումն
եթէ դադրին՝ անմիջապէս հոգւոյն ճգնութիւնն ալ
կը թուանայ և կը վերջանայ : Ուրեմն գործօնե-
թիւնը մէկ աստիճան կախումն ունի այս կարողու-
թիւններէն, թէպէտև տարբեր է ասոնցմէ և մանա-
ւանդ թէ ասոնց վրայ իշխանութիւն իսկ ունի :

Երեք վիճակներ կան՝ որոց մէջէն ճամբայ կ'ընէ
գործօնութիւնը և ասոնք են . Բնագրութեան, կամ, ոգե-
բութեան :

Ա. Բնագրութեան . Այն ամէն կարգ մը գործողու-
թիւն՝ որ յանգէտու և առանց նպատակը գիտնալու
կը գործեմք Բնագրութեան կ'ըսուի : Այսպէս բնազդումն
է նորածին մանկան իւր մօրը ստինքը բերան առ-
նուլ՝ և ծծելու համար բերանն և այլ դնդերքը շար-
ժեղն : Տղայն այս միջոցին քաղցի և ծարաւոյ գաղա-
փարն ալ չ'ունի, և ոչ գիտէ՝ թէ ինչ հաշիւ կայ
պէտքը հոգալու համար ըրած շարժումներուն
մէջ : Ուրեմն, բնազդումը բանականութեան ապա-
ժաման զգացմանէն յառաջ է, ոչ միայն կ'օգնէ բա-
նականութեան, այլ և անկէ կ'անցնի, և անոր տեղը
կը բռնէ, ինչպէս, օրինակի համար, կը տեսնեմք
բանականութիւն չունեցող կենդանեաց վրայ, որ,
բնազդմամբ, հրաշալի ճշգրութեամբ այնպիսի բա-
ներ կ'ընեն՝ որուն հաւասար արուեստի հնարքներով
օժանդակեալ բանականութիւնը հաղիւ թէ կրնայ
ընել : Ծածուկ մի զօրութիւն կ'մղէ զմեզուն և ջրչունն
առանց իրենց ջանալուն և առանց իրենց ձեռքն

եղած հնարքէն դուրս ելելու՝ երթալ դէպ ուղիղ այն նպատակ՝ զոր նախախնամութիւնը որոշած է : Մարգ՝ որովհետեւ բանականութեան շնորհքն ունի՝ բնազդման կողմանէ այնչափ զարդացեալ չէ՝ որչափ որ են անասունները : Սակայն, կենաց ամէն հասակի մէջ ալ՝ ամէն անգամ կ'ընենք այնպիսի բաներ՝ որոց ոչ պատճառը գիտեմք և ոչ կերպը : Օրինակի համար, երբոր գետին իյնալու վրայ կ'ըլլանք՝ ձեռքերնիս կ'երկնցունենք, որ չիյնանք :

Թէ ինչ են բնազդման բուն հանգամանքները պէտք է ցոյց տամք՝ որպէս զի չ'իյնամք այն մոլորութեան մէջ՝ յոր ինկած են կենդանաբանք, և մարդուն ու անասնոյն մէջ տարբերութիւն չ'կայ կ'ըսեն :

1°. Բնազդումը կոյր կամ անազգական է, վասնորոյ բնազգական գործեր՝ թէ մարդ թէ անասուն առանց այն գործոյն վախճանը գտնելու կը կատարեն :

2°. Բնազդ ումը անվրէպ է, անսխալ կերպիւ ջրշունն իւր բոյնը կը շինէ, եղն իւր խոտը կը փրցնէ, վագրն և առիւծն իւր որսոյն ետեւէն կ'երթան :

3°. Բնազդման միտումը միայն մի մասնաւոր վախճան է, սյդ վախճանէն դուրս զօրութիւն չ'ունենար. այս ինչ գործոյն համար օգտակար է, այն ինչ գործոյն համար ալ անօգուտ. թռչունը այսպիսի բոյն կը շինէ, նապաստակը այնպիսի մորի, ամէն տեսակ սարգ այսպէս կամ այնպէս ոստայն կը մանէ :

Իսկ այն էակը՝ որ խելքով կը գործէ և ոչ բնազդմամբ, ընդհակառակն գիտէ՝ թէ ինչո՞ւ կը գործէ : Ըրած գործը շատ անգամ վախճանը չը բռնէր, և ամէն վախճան ձեռք բերելու համար պէտք է՝ որ ինք իրեն բռնութիւն ընէ և քանի մը անգամ իորձէ :

Վերջապէս մէկ կերպ չէ, այլ շատ տարբեր կերպերով կրնայ գործել, գործելու, աշխատելու և ճարտարելու կողմանէ մէկ մասնաւոր կերպի մէջ փափուած չէ :

Մարդկային կենաց մէջ ինչ քան ալ ըլլայ բնազդման մասը՝ չափազանց կարեւորութիւն տալու բան չէ :

Բ. Սոփոթութիւն : Ուրիշ վիճակ մը՝ ընդ որ ճամբայ կրնէ մարդկային գործողութիւնը սփոթութիւն է, այսինքն այն տրամադրութիւնը՝ որ միւսնոյն գործյաճախ կրկնելէն գոյացած է : Սոփոթութեամբ կատարուած գործերը բնազդականներուն հետ սահանգիտութիւնն ունին՝ որ երկուքին մէջ ալ հաշիւ և խորհրդածութիւն չըկայ, և մութն 'ի մութն զգացմունք մը հաղիւ կայ :

Երբոր աղայն կ'սկսի քայել, ոտքերը կը դողդոջեն, ամէն քայլ առնելու մեծ ճիգ կրնէ, բայց քանի որ հետզհետէ այս ճիգը կրկնուի, գոռաբութիւնը կը վերնայ և ժամանակ կուգայ՝ որ առանց գիտնալու կը վազէ, ինչպէս որ հիմայ խօսելու, գրելու և մտաւոր և մարմնաւոր այնքան կըթուլութեանց մէջ ընդհանրապէս կ'ըլլայ մեղի : Այն որ 'ի սկզբան տաժանելի էր, երթալով յոգնութիւն չը մնար, և այնքան դիւրին կըլլայ՝ որպէս թէ բնական էր մեղ այնպէս ընելը, ասոր համար ըսուած է, երբ ժամանակային սփոթութիւն տեսնուի՝ Թոր համար է՝ որ դաստիարակութեան ազդեցութիւնը այսքան մեծ է, և տղայ մը պարկեշտ մարդ և բարի քաղաքացի ըլլալու համար կանուխէն աշխատութեան և առաքինութեան կը վարժեցունեն : Եթէ 'ի կանուխ հասակէ կըթուլութիւն ընեմք՝ կրնամք բա-

բեպաշտ, անկեղծ, բարեխառն, ժուժկալ, ողջախոհ, արդար և այլն ըլլալ: Եթէ ընդհակառակն կանխաւ սովորեցանք ծուլութեան, գէշ ընկերներու հետ մեծցանք, վերջէն երբոր ինքզինքնիս ուղղութեան ճանապարհը բերել ուզենք՝ շատ ծանր նեղութիւններ կրել պէտք կ'ըլլայ:

Գ. Կոհ: Մարդուս գործօնէութեան երրորդ վիճակը կոհն է, ասոր և առաջիններուն մէջ մեծ տարբերութիւն կայ: Կամքին բնական հանգամանքն է գործ մը ընելու ատեն գիտնալ՝ թէ ուզեցինք ընել, և այս ինչ նպատակաւ ըրինք: Ո՛վ որ կուզէ, զիտէ՝ թէ կուզէ, և թէ ինչ կուզէ. եթէ յոռի շարժում մ'ընէ՝ կամ գէշ խլրտում մը, պատճառը ինչ պէս գիտնալով կ'ընէ, կամ՝ որ նոյն է ասե՛լ ուշադրութեամբ կ'ընէ. այս կարգի գործեր փութալ գործեր կ'ըսուին: Կամքին գործերը գլխաւորապէս մարդուս բարոյական կենաց մէջ կ'երևին: Այս է՝ որ, այսինքն կամքն է՝ որ տիեզերքի մէջ աեղը կը կացուցանէ զմեզ, և բոլոր միւս էակներէն կ'որոյն միայն հանգամանքներով կամաւոր և անձնաւորական գործողութեան. այս է՝ որ զմեզ յարմար կրնէ արժանեաց և պարտաւանաց, և եթէ ներելի է այս պէս ըսել, պատասխանատուութիւնը կը ձուլէ: Ուղղակի պատասխանատու չենք մեր զգացմանց և խորհրդոց, վասնզի մեզնէ կախումն չ'ունին, սրբելու համար կրնանք մաքուր զգացումներ և խորհուրդներ առջևնին հանել, բայց պատասխանատու ենք հետևանքին այն գործոց՝ որ գիտութեամբ և ուշադրութեամբ գործեցինք: Պարտականութիւն ունիմք՝ եթէ գէշ են՝ չ'ընել, եթէ լաւ կամ պարկեշտ

գործեր են՝ ընել:

Դ. Վերլուծութեան կոմարական գործոց: Մեր շուրջն եղող ամէն առարկայներէ զգացմունքներ և գաղափարներ կ'առնեմք՝ որ իրարու ետեւ անհուն տարբերութեամբ կուգան մեր առջև, և մեզ կը թեւադրեն: Մանկութեան յատուկ է ենթակայ լինել վազանցիկ և բուռն տպաւորութեանց՝ որոց գէ՛մ ուժ չ'ունի կուռելու. բայց երբ հոգին ինքզինք գիտնալու կը ժամանէ, տեսարանը կը փոխուի. կարողութեանց վրայ պարտք կը դնէ՝ որ գիտակցութեան խորհուրդ հարցունէ, իմացականութեան և զգայականութեան սանձը ձեռք կ'առնէ, կը տանի հոն՝ ուր որ ուզէ, վերջապէս հոգին ինքզինք կը կառավարէ, կամաւոր գործողութեան առաջին վայրկեանը այս է: Երբ հոգին այս վիճակն հասնի՝ կը պատրաստուի գործել, բայց գործելը համար ընելիքը որոշակի պէտք է տեսնէ: Երբեմն բացայայտ պայծառութեամբ յանկարծ կը տեսնէ. Որինակի համար. մայր մը իւր զաւակին վտանգը կը տեսնէ, կը վազէ օգնելու: Երբեմն ալ՝ անորոշ կը կենայ շատ մը կը տորներու մէջ. հոգին կը քննէ, կը մտածէ, խորհուրդ կը հարցնէ կամ ինք իրեն կամ ուրիշին՝ որ իմանայ՝ թէ ընելիքներուն մէջ որն օգտակար և պարկեշտ է և որը այնպէս չէ. օրինակի համար, Օգոստոս խորհուրդ կը հարցնէ Մաքսիմուսի և Կլինսայի՝ թէ կայսրութիւնը պահէ՞ թէ թողու:

Կամաւոր գործոց այս նախկին շարժառիթներուն մէջ բաղդատութիւն կատարելը խորհրդակցութիւն կ'ըսուի: Աստուծոյ հարկաւոր չէ խորհրդակցել կամ հետաքրքրել, զի նորա անբաւ բանա-

կանութիւնը մէկ հայեացքով, առանց անստուգու-
թեան՝ ինչպէս և առանց ջանից յաւիտենական կեր-
պով, կը բովանդակէ էակաց բոլոր առընչութիւն-
ները : Խորհուրդ հարցնել կամ վիճաբանել մարդ-
կային անկատար իմացականութեան յատկութիւնն է.
մարդկային միտքը չատ քիչ անգամ ճշմարտութիւնը
ներկայ կը տեսնէ, գտնելու համար պէտք ունի
ճգնութեամբ և համբերութեամբ ջանալու :

Խորհուրդ հարցունել կամ բանակցիլ պէտք
ըլլայ՝ թէ չ'ըլլայ, մեր հոգին բան մը ընելու կամ
չ'ընելու շուտ կը համոզուի . ներսէն պէտք է ընէ՞ ըսե-
լուն պէս, ինչե՞ կամ չե՞ որ ընէ՞ ալ անմիջապէս
կ'ըսէ : Այլիկ մը որ իրիտասարդի մը կին ըլլալ կ'ուզէ
և ծնողները դո՛հ չեն, երիտասարդին վրայ ունե-
ցաւ սիրոյն և որդիական հնազանդութեան պար-
տուց առջև ժամանակ մը կը վարանի, բայց վերջա-
պէս հնազանդութեան պարտուց սէրը կը յաղթէ և
կը համակերպի ծնողաց որոշման՝ հակառակ իւր բզ-
գայական յօժարութեան : Բանականութիւնը որ ինչ
պարկեշտ է և կամ օգտակար՝ առջնեիս կը բերէ,
հոգին ալ կ'որոշէ գործել :

Ինչպէս որ ծանր և խորհուած մտադրութիւն
ներ և արագ ու՛ղիպուածոյ մտադրութիւններ կան,
նոյնպէս ալ զաղփաղփուին, շարժուն և անորոշ մտա-
դրութիւններ կան, կան ալ՝ որ հաստատուն և անփո-
փոխ և, մէկ խօսքով, յամառ են : Մարդ ինչ մտա-
դրութիւն որ իրեն սովորական ըրած ըլլայ՝ անով իւր
նշարժիչ կամ բնութիւնը կը կազմուի : Վարանոտ
բնութիւն ունեցողը՝ չի կրնար մտադրութիւնը որոշել
տկար բնութիւն ունեցողը առաջին անգամ դէմն
արգելք ելլելուն կանգ կ'առնէ, թեթեւամիտը ամէն

վայրկեան մտադրութիւնը կը փոխէ : Յամառ բնու-
թիւն ունիցողը՝ ինչ որ կանխաւ ուզեց՝ գէշ աղէկ
անոր վրայ կը պնդէ՝ մինչև որ նպատակին հասնի :
Մտածող բնութիւն ունեցողը շուտ կ'որոշէ և կը
քալէ գէտ ի նպատակը առանց ետ դառնալու :

Հոգին այսպէս իւր նկարագիրը կազմելով գոր-
ծարանները կը շարժէ՝ որ այն նպատակին երթայ,
հոգին կը գործէ : Երբեմն կ'որոշէ որ այլևս պիտի
չ'ընէ, կամ ուշ պիտի ընէ, այսպէս կամ այնպէս պիտի
ընէ՝ պարագայները ինչպէս որ բերեն : Այսպէս սպա-
րապետ մը իրիկուրէն կ'որոշէ վաղուան պատերազմը,
առաւօտուն առաջին ժամուն այս ինչ կէտը բռնեմ
և ոչ այն ինչ կէտը կ'ըսէ, և արշաւանքին գծովը
քանի մը օրէն թշնամոյն յաղթելու միջոցները կը
կարգադրէ : Մտադրութիւնը այսպիսի պարագայ-
ներու մէջ ուզէ գործը բոլորովին կը թողու, ուզէ վա-
ղուան կը ձգէ, կամ գէպքերը երեակայելով անոր
համեմատ կը կարգադրէ ընելիքը : Ըսածներէս կը
հասկըցուի թէ երկու այս եղելութեանց մէջ՝ այսինքն
որոշելուն և գործելուն մէջ՝ թէպէտև շատ անձուկ,
կախումն կայ, առկայն տարբեր բաներ են իրարմէ,
և մեք պէտք չէ որ շփոթեմք :

Վերջապէս, չորս գլխաւոր մասերէ կը բաղկանայ
կամաւորական երեւութին ամբողջը . է՛ւ ի՛նչ ո՛ր
ըլլալ, է՛ւ ի՛նչ ի՛նչ հոգի, որո՛շել, է՛ւ ի՛նչ բայց չորսն
ալ նոյն և մի կարեւորութիւնը չ'ունին գործ մը գոր-
ծուած համարելու՝ կամ որ նոյն է մարդկային
պատասխանատուութիւնը երեւան հանելու կողմանէ :

Վասն որոյ դատումը՝ որով կ'ըսեմք՝ թէ այս ինչը
ընելու բան է՝ այն ինչն ալ չ'ընելու բան, մեր մտքին
մէջ ուղեմ չուզեմք կը կատարուի, մեզնէ կախումն

չ'ունի այս դատումը , ինչպէս երկուք և երկուք հինգ չ'ընելու հաւատքը մեղնէ կախումն չ'ունի : Կրնամ , օրինակի համար , ըստ հաճոյից իմոց դատել՝ թէ ինծի յանձնուած աւանդը պէտք է ետ տամ կամ պէտք չէ ետ տամ : Կրնամ ընել օգտակար գործ մը և խելացի կամ անխելք գործ մը՝ յանձն առնելով այնպիսի տոյժեր՝ որ չեմ կրնար վճարել , կրնամ վրաս առնուլ այնպիսի պաշտօն՝ զոր գործածելու տաղանդը չ'ունիմ , կամ ֆիզիկական վիճակս չ'ընդատրեր կամ զաւակացոյս ապագային վտանգը արդէնք կ'ըլլայ : Ստուգիւ , ամէն այս դէպքերու և այլ ասոնց հանգէտ պարագայներու մէջ՝ ընելիքներնուս վրայ կը խորհիմք՝ այն կերպով և այնպիսի ուժով՝ ինչպէս կը վարուիմք խմացակա՝ նութեան ուրիշ դատմանց մէջ :

Գանք հիմայ կամաւորական երևութիւն մի ուրիշ տարերքին , գործադրութեան կամ ֆիզիկական գործողութեան . այս ալ մեր կարողութեան ներքեւ չ'իյնար , զի պէտք կ'ըլլայ առողջութիւն կամ գործարանի կորով , թէութիւն մը՝ որ միշտ պատրաստ չ'ենք ունենար : Թող չըլծայակալ արդեւականը զինքը կապող շղթաները խզէ , անդամալոյծը ձեռքը շարժել կամ ելլել քալել ուղէ , ծանր բեռ մը մէկը առանց լծակի տեղէն խախտել ուղէ , բան մը չ'կրնար ընել :

Սակայն , երբոր որոշումն կ'ընեմ , որոշումն ինձմէ կախումն ունի . վասնզի ուզեմ կ'որոշեմ կամ միտքս կը դնեմ ընել , ուզեմ չեմ որոշեր կամ միտքս չեմ դնել ընել , ոչինչ կրնայ այս ներքին և քերական պարզէր բանաւոր արարածին ձեռքէն խլել : Այս պարզէր կայ և կը մնայ՝ մանաւանդ դիւ-

ցադն հոգիներու մէջ , մինչև գերութեան և հալածանաց ներքեւ եղած ատեննին անդամ , բռնութիւնը որքան սաստկանայ՝ բնաւ չ'զօրէր խախտել դիւցադին որոշումը , և գիտեմք՝ թէ սրբան անդամ բռնաւորաց մեղապարտ փախագնները ոչինչ եղած են :

Բաժէս ի՞նչ կը հետևի . սա բանը կուզեմք՝ թէ որոշումը կամ մտադրութիւնը , առանց սակայն բաժանելու անձնիշխանութենէ , գլխաւոր տարերքն է՝ որ կամաւորական երևութի մէջ կը ներկայացունէ իսկապէս հոգւոյն յատուկ գործօնութիւնը :

Այս եղբայրացութենէ նաեւ կը բղխի սա բարոյական հետևութիւնը՝ թէ մարդուն առաքինութիւնն ու վատութիւնը ոչ այնքան գործէն կախումն կ'ունենայ՝ որքան որոշումէն կամ մտադրութենէն : Դաւաճանը իւր զոհին վրայ յարձակելու ատեն՝ այն ինչ հարուածը պիտի իջնէր և ահա զոհը խուսափեց , ոչ պակաս մեղապարտ է քան զրուն հարկանողը . զինուորական մը կը մեռնի վասն հայրենեաց , դատաւորը վասն պահպանութեան օրինաց , նաւաստի մը՝ ծովը կնիալով խեղդուելու մօտ մէկը աղատելու համար՝ ինքզինքն ծովը կը նետէ , ասոնք դիւցազնական պատիւ ունին՝ թէև իւրեանց վեհանձն ճշնութեան մէջ չը յաջողին : Սակայն , Աստուծոյ միայն վերապահեալ է թափանցել խղճմանաց խորը , մարդկային դատումներ սրտի մէջ ինչ գաղտնիքներ կան՝ չեն կրնար գիտնալ : Մարդկային ընկերական օրէնքը վարձք կամ պատիժ կուտայ միայն երեցած գործողութեան :

ԳԼՈՒԽ ԺԲ.

Բարոյական ազատութիւն կամ անձնիշխանութիւն . — Բացայայտութիւն ազատութեան . — Հերքումն ազատութիւն ուրացող դրութեանց . — Ճակատագրութիւն . — Սահմանականութիւն :

Ազատութիւն բառը շատ առմամբ գործածուած է . երբեմն կը նշանակէ կարողութիւն գործելոյ՝ գիմագրելով ներհակին . ազատ եմ հիմայ ելլել քալելու , բազուկս շարժելու , չղթայակապ մարդը այս ազատութիւնը չ'ունենար : Երբեմն կը նշանակէ վայելումն իրաւանց , ինչպէս է ազատութիւն ինքիզինքն և իւր հարստութիւնները տնօրինելու , որ նոյն ինքն է բնական ազատութիւնը . ազատութիւն իւր կրօնքը պաշտելու կամ խղճի ազատութիւն ըսուածը . բայց ազատութիւն բառին հոգեբանական բուն նշանակութիւնն է՝ կարողութիւն ինքնօրէն որոշելոյ կամ ընտրութիւն ընելոյ զանազան իրաց մէջ , որ յատուկ բառով Անշնչխանութեան կ'ըսուի :

Ա. — Բացայայտութեան կամ ապացոյց աշխարհեան , թէ գիտակցութեան փորձառական ապացոյցները և թէ իմաստասիրութեան փորձերը միասնաբար կ'ապացուցանեն թէ մարդն է գործող օժտեալ ազատութեամբ , իրաւընտիր հրամանահան իւր գործոց և վախճանին :

Կենաց մէջ մէն մի վայրկեան գիտակցութիւնը մեզ կ'ըսէ՝ թէ մենք իշխանութիւն ունիմք ընելու այս որոշումը կամ այն . այս ընտրութիւնը արտաքին արգելքի հետեանք չէ , մարդկային բնութեան օրինաց ներքին հարկաւորութենէ ալ չէ , այլ մեր կամաւոր գործօնէութենէն կը բղխի : Ըստ այսմ , կրնամ անխտիր թէ՛ յաջ երթալ և թէ՛ ՚ի ձախ , վեր բռնել ձեռքս կամ կախել , խօսել կամ լռել . եթէ առջևս պտուղ ալ կենայ գիրք ալ , կրնամ պտուղը ձգել՝ գիրքն առնուլ կարդալ , կամ գիրքը չ'առնուլ՝ պտուղը ձեռք առնել , եթէ անգամ մը սկսայ կարդալ՝ կրնամ շարունակել ընթերցումս կամ դադրեցնել , կամ եթէ դադրեցուցի՝ վերստին կրնամ շարունակել : Ուրիշ աւելի ծանր օրինակ մը ևս ըսեմ : Երբոր շահը , կիրքը և պարտքը իւրաքանչիւր իւր կողմը կը քաշեն իմ յօժարութիւնս , ազատ եմ՝ ուզեմ պարտուց ձայնին կ'անսամ , ուզեմ կրից աղաղակին , ուզեմ շահու խոստումներուն :

Մարտիրոսք կրնային իրենց կեանքը փրկել սուտ աստուածոց երկրպագելով , բայց աւելի յօժարեցան տանջանաց մատնել զիրենք՝ քան հաւատքին ուրանալ . Անձնասիրութեան և առաքինութեան այս մերթ մութ և մերթ բացայայտ պայքարը ամէն գիտակցութեան մէջ կը պատահէ . այս պայքարն է մարդկային սրտի պատմութիւնը : Բայց մէ՛ք կտրող և յաղթութիւնը որոշող դատաւորն ո՞վ է . — հոգին է՝ զրահաւորեալ իւրով ազատութեամբ :

Այս առթիւ կը հարցնէ Պայլ արդեօք մեր մտադրութիւնը յառաջ բերող մաս մը պատճառներ գիտակցութենէ խոյս տուած չէ՞ն կրնար ըլլալ , անձնիշխանութեան մէջ մեր վստահութիւնը անգիտու

Թեան հետեանք չը կրնա՞ր բլլալ, և կերպով մը չե՞նք նմանիր արդեօք կենսաւոր շնչանի՞ որ համոզուած կըլլայ ազատ շարժելու ընդունականու թեանը, բայց դժբախտաբար միշտ այն կողմ կըդառնայ՝ որ կողմ՝ որ հողը կը փչէ։ Ստոյգ է, մեր հոգին պաշարող ազդեցութեան կամ ներսերնիս անցած երևութից մէջ կան անանկներ՝ որ հազիւ գիտակցութեան կը դպչին, կամ շատ թեթեւ արթնութիւն մը հազիւ հաղ կուտան, և կամ ինչպէս Լէիքնիտիոս ըսած է՝ շատ գաղտուկ կը լինին։ սակայն ճշմարտութիւն մ'է՝ թէ գիտակցութիւնը վերջին բացայայտու թեամբ և անվրիպելի իշխանութեամբ մեր դիմաց կը կանգնի. պատճառն որ՝ մեր որոշումները, որքան ալ արտաքին ըլլայ իրենց շարժառիթը, միշտ մեզնէ կը բղխին։ Երբեմն ստոյգ չենք գիտնար՝ թէ ինչ պատճառներէ շարժեալ գործեցինք, բայց գործելուն պէս գործող, կամեցող, որոշող մեք ըլլալնուս վրայ բնաւ տարակոյս չեմք ունենար։ Այս է գիտակցութիւն ըսուածն ամէն առթի մէջ, որոյ վկայութիւնն անվրիպելի կ'ապացուցանէ թէ անձնիշխանութիւն կայ։

Ըսածնիս հասկցներու աւելի պայծառ օրինակ մը տամ։ Գործելէ յառաջ՝ շատ անդամ ես ինքիրենս կը խորհիմ, կը ձեւեմ, հակառակ կողմի առաւելութիւններն կը չափեմ, կը հետաքրքրուիմ։ Երբոր կ'զգամ՝ թէ ինքիրենս չ'պիտի կրնամ որոշել, այլոց խորհուրդ կը հարցնեմ, անոնք ալ ինձ խրատ կուտան, կ'աղաչեն, կը խոստանան, կ'սպառնան։ Գործելուս պէս՝ կամ կ'ուրախանամ, կամ կը զղձամ՝ թէ ինչո՞ւ գործեցի, տեսնողներն ալ կը պարտաւեն կամ կը գովեն։ Եթէ աղէկ ըրի կը սերեն, եթէ չար՝

կը մեղադրեն։ Արդ՝ ո՞չ ապաքէն այս եղելութիւնները կը նշանակեն՝ թէ աղատութիւն կայ։

Եթէ ազատ չեմ՝ գործս ալ ինձմէ կախումն չ'ունենար, ես ուղեմ՝ չ'ուղեմ և ինչ որ ալ ընեն ուրիշները՝ ինչ որ ըլլալ պէտք է՝ այն կըլլայ, ասոր համար ինչո՞ւ հետաքրքրուիմ, կամ խորհուրդ հարցնեմ, ինչո՞ւ ուրիշներն ալ աղաչեն, սպառնան կամ խոստումներ տան։ Տեսե՛ր ես՝ որ մարդիկ իրարու գլուխ գլխի տալով խորհին՝ թէ ինչպէս ընենք որ մարմինները իրար չըքաշեն, կամ ձգողութեան օրէնքը փոխելու համար ի՞նչ ընենք։

Եթէ ազատ չեմ, հիմայ ինչ վարք որ ունիմ՝ անկէ ուրիշ չեմ կրնար ունենալ։ Ուրեմն, յիմար եմ եղեր՝ որ գործած յանցանքիս վրայ կըզղձամ, կամ գործած առաքինութեանս վրայ կ'ուրախանամ։ Ուրիշներն ալ նոյնպէս յիմար են ուրեմն՝ որ զիս կը գովեն կամ կը պարտաւեն, կը պատժեն կամ կը վարձատրեն։ պատասխանատու նկատելով զիս այնպիսի գործոց՝ որ եղան առանց իմ կողմանէ արդելք կամ հաւանութիւն կենալու, կրակին՝ այրելուն, ջուրին՝ վազելուն, մագնիսին՝ երկաթը իրեն քաշելուն պէս։

Բարոյական պարտող գաղափարն ալ կ'ապացուցանէ՝ թէ աղատութիւն կայ։ Պարտք անոր համար կ'ըսուի՝ որովհետեւ կրնայ դժբաղդուիլ, զի ոչ ոք ստիպեալ է ընել այնպիսի բաներ՝ որ կարողութեան սահմաններէն անդին է։ Խելքերնիս մեղ իմաց կ'ուտայ՝ թէ մենք պարտքեր ունիմք կատարելու առ մեր անձն և առ մեր նմանիս, ուրեմն կարողութիւն ալ ունիմք այս պարտքերնիս կատարելու։ Վերջապէս, եթէ ուրիշ ամէն ապացոյցներ ըս-

պառին, բաւական ապացոյց չէ՝ ազատութեան՝ առհասարակ բոլոր մարդոց իրենք իրենց համար վկայելն՝ թէ ազատ են։ Եթէ յիրաւի ազատ չ'էին, այս գաղափարն ուստի իրենց եկեր է, այս զգացումը՝ որ այնքան հակառակ է բնութեան սովորական ընթացքին, բնութեան՝ յորում ամէն բանհաս տատուն և անսովորութիւն իրենքն երով կը վարին, ուստի ծագած է։

Բ. — Հերոսն հակադրութեան է Հաստատուն ապացոյցից հակառակ ազատութեան վարդապետութիւնը շատ մը ներհակողներ ունեցած է, զկաւորներն են ճակարակներն և Սահմանակներն։

Քննեմք մի ըստ միովէ ասոնց գլխաւոր առարկութիւնները, սկսելով այն առարկութիւններէն՝ որ մարդուս ընդհանուր կազմուածքէն առնուած են, և մասնաւորապէս առիթներու և խառնուածքներուն կամքի վրայ ըրած ազդեցութենէն։

1. Հոգին, կ'ըսեն այս կարծեաց ջատագովները, առանց պատճառի չի գործեր. պատճառներուն մէջ՝ որը որ ամենէն զօրաւոր ըլլայ՝ այն գործել կուտայ, ինչպէս ծանրը կոխելուն պէս թեթեւը վեր կ'ելլէ նժարքի մէջ, կը հետեւի ուրեմն թէ մեր ուղիղ մտքը պատճառի բերք են, և ոչ թէ մեր անձնաւոր պատճառականութեան արդիւնք։ Կ'ընդունիմք, թէպէտ Բէյտ այսքան ալ կ'ուրանայ, թէ մարդ առանց առիթի չի գործեր, սակայն առիթները կը տրամադրեն, կը հակեցունեն, և ոչ թէ կը բռնադատեն։ Ասոր ապացոյցն այն է՝ որ առիթներուն հետ կը վիճիմք, և շատ անգամ կը դիմադրեմք. իմ շահուս և բարոյական պարտուէս ամենէն յարմար մէկ բանն ալ ըլլայ՝ կ'զգամք թէ ներ-

սրս ուժ մ'ունիմ մերժելու, ընդհակառակն շատ ծանր առաջարկութիւն մ'ալ ըլլայ՝ կ'զգամք թէ ուժ մը կայ ներսս կատարելու զայն։ Գնդակ մը գլորելու ժամանակ ուրիշ գնդակի մը դպելով կանգ կ'առնու, ծանրակշիւթիւնը որ կողմ որ ըլլայ գլորման մէտը բաղդովի կը տատանի, սակայն հոգին մտքի և սրտի ամենէն ուժգին թելադրութեանց կամ գրգռմանց առջևն անգամ իւր անկախութիւնը կը պահէ, դիմակալելու այնպիսի զօրութիւն մը ունի ինք իւր մէջ՝ զոր ոչ բանականութիւնը և ոչ կիրքը չեն կարող ջնջել, և երբ կը յաղթուի՝ պատճառն այն է՝ որ ուղեց յաղթուի։

2. Ճակատագրի ջատագովք կ'ըսեն նաև թէ խառնուածքը նկարագրի վրայ ազդեցութիւն կ'ընէ, կենաց սեռը և մարդոց մէջ տարբեր սովորութիւնները ազատութեան վրայ ներհակ ներգործութիւն կ'ընեն։ Ասոնց նայելով ինչպէս ոմանք զօրեղ կամ նիհար կը ծնանին, նոյնպէս առաքինի կամ վատ կը ծնանին, մէկ խօքով բարոյականը գործարանէ կախումն ունի։ Անշուշտ, խառնուածքներն և միտումները դժուարին առաքինութեանց գործադրութիւնը և բարոյական կատարելութեանը կը դիւրացնեն կամ կը դժուարացնեն, բայց խնդիրն այս չէ։ Արտաքոյ կարգի դէպքեր ալ կան, ինչպէս՝ արբեցութիւն, քնաշըջութիւն, յիմարութիւն, յորս ազատութիւնը կը մթադնի, կը հեղձանի և գործադրութիւնը կ'ընդհատի. ասոր վրայ ալ խնդիր չ'ունիմք, զի աշխարհ բոլոր դիտէ՝ թէ այս վիճակի մէջ ազատութիւնը վրէպ հանդամանք առած կ'ըլլայ։ Բայց իրաւունք ունիմք այս օրինակ պատահմունքներ կարգ և կանոն համարելու։ Ոչ ապաքէն,

բիւր դէպքերու մէջ տեսեր եմք ազատութեան իշխանութիւնը խառնուածքի վրայ փայլելը : Այս ալ չը մոռնամք՝ որ խառնուածքը հոգւոյն վրայ ուղղակի չի դորժեր՝ այլ մեր զգացմունքներն ու գաղափարները միջնորդ առնելով՝ զգացմունք և գաղափարք ալ տեսակ մը առիթներ են՝ որ մեր ազատութեան վրայ կը ներդրած են՝ բայց չեն բռնանայր : Յայսմէ դատարարականութեան զօրութեան գաղափարք . ասկէց է՝ որ մարդ երկար ատեն իւր խորհրդոյ վրայ իշխանութիւն կ'ունենայ : Եթէ մեր վախճանը գանկերնուս չենքէն կախումն ունենար , պարապ տեղն է ուրեմն՝ որ մեր ծնողք և դատարարակը կը ջանան ուղղել մեր մոլեկան յօժարութիւնները , և կամ մեք մեղէն պէտք չ'ունիմք ուրեմն հագալու՝ որ բարեփոխմք մեր յոռի սովորութիւնը : Մեր ու մեր դատարարակաց յաջողութիւնները կ'ապացուցանեն՝ թէ գործարանաց ազդեցութիւնը իւր հակակշիռն ունի , և թէ բնազդումը չի ջնջեր ազատութիւնը :

3°. Սահմանականներն աւելի խորն իջնելով իրենց առարկութեանց՝ մարդկային ազատութիւնն հերքելու համար ապացոյց կը բերեն այն ընդհանրական օրէնքը՝ որ տիեզերքի բոլոր եղելութիւնները սահմանեալ պայմաններու ներքեւ առած է , օրէնք մը՝ որմէն չը կրնար , կ'ըսեն , ազատ մնալ մարդուս կամքը :

Ոչ ոք կը տարակուսի այդ ընդհանուր օրինաց դիտութեան վրայ , սակայն ո՞վ կրնայ ըսել՝ թէ ազատութիւնը և կամ կամքը չէ այն պայմաններէն մին՝ ուրկէ մասնաւոր դէպքեր ալ կախումն կ'ունենան , ինչպէս են մարդկեղէն գործերը . ո՞վ կը

նայ ըսել՝ թէ բնութեան անզգայ օրինաց կուշտը՝ տիեզերքի մէջ իւր տեղին չ'ունի մեր հոգին , և ինքզինք կառավարելու յատուկ կորովը չի վայելեր : Ներքին զգայութիւննիս հաստատապէս կը պնդէ՝ թէ արդարեւ ունիմք : Կրնան ըսել սահմանականք՝ թէ գուցէ ներքին զգայութիւննիս խաբուեր է , և չենք գիտեր՝ թէ մեր յօժարութիւններն ու իրենց բուն պատճառները ինչ կապ ունին մէջէրնին : Սակայն , ինչ են այս պատճառները , և ո՞վ կրնայ ցոյց տալ : Եթէ մենք չենք գիտեր , ինչպէս կարելի է որ բացայայտ եղելութեան դէմ հաստատուն ձեռնարկութիւն մը վնասենք չ'գիտցած և չ'իմացած բաներնուս մէջ : Ուրեմն մինչև վերջը իրաւունք ունիմք պնդելու՝ թէ մեր հոգին բան մը որոշելու առտեն , եթէ ծանօթ և եթէ անծանօթ՝ ինչ շարժառիթներէ ալ թեւադրուի , ներքին զգայութիւննիս կ'աղաղակէ՝ թէ մեք եմք որ կ'որոշեմք , կը կամիմք և կը գործեմք :

4°. Գամբ հիմայ ուրիշ սեռի առարկութեանց՝ զորս ոմանք մէջ կը բերեն ՚ի հերքումն ազատութեան , այսինքն է մեր ազատութիւնն հանդէպ աստուածային ստորոգելեաց , Սահմանականք կը պնդեն՝ թէ ազատութիւնը ներհակ է :

1°. Աստուծոյ կանխագիտութեան , որովհետեւ ազատ գործը չի նախատեսուիր :

2°. Աստուծոյ կարողութեան՝ որովհետեւ ազատ գործը նախախնամութեան ներքեւ չի մտներ :

3°. Աստուծոյ արդարութեան և բարութեան , զի ազատութիւնն թէ բարի ընելու կարողութիւնն է և թէ չարն . Ստույգ է , ասոնք այնպիսի առարկութիւններ են՝ որոց առջև տաքնապէր են միշտ

փիլիսոփայք և աստուածաբանք, բայց չափազանց
կարևորութիւն տալու առարկութիւն չէ, և թող
չը կարծեն սահմանականք՝ թէ անհերքելի փաստ
մը դտան իրենց վարդապետութեան :

Կանխագիտութիւն ըստած բառը՝ որ մեր մը
տաց մէջ յաջորդութեան կամ ժամանակի դադա-
փար կը յարուցանէ՝ Աստուծոյ ընծայուիլը ճիշդ չէ,
զի Աստուծոյ համար ոչ անցեալ կայ և ոչ ապա-
նի, այլ մշտնջենաւոր ներկայ մը, այնպէս՝ որ ճիշ-
դը [սօսելով] Աստուած մարդկային գործերը ոչ թէ
յառաջուց կը տեսնէ՝ այլ կը տեսնէ. 'ի բարձանց
իւրոյ յաւիտենականութեան, կը տեսնէ մեր գոր-
ծերը, ինչպէս մարդ մը 'ի բարձանց բլրոյ կը տեսնէ
ինչ որ կ'անցնի դուր գալտի մը մէջ : Բայց առար-
կային տեսնուիլը՝ անոր բնութիւնը չի փոխեր, տես-
նողին ըրկ նայուածքը ոչ աղատ գործը հարկաւոր
կ'ընէ, և ոչ հարկաւոր գործը աղատ : Ուրեմն Աս-
տուծոյ կանխագիտութիւնը ու մեր ազատութիւնը
իրարու չեն հակառակիր :

ԳԼՈՒԽ ԺԳ.

Միաբանութիւն կարողութեանց հոգւոյ .

— Միութիւն արմատի այս կարողութեանց .

— Անճնաւորութիւն մարդոյ :

Ա. Միութեան ինչպէս կ'արդարեւ հոգւոյ : Երբ մենք
մեր խորը իջնեմք առաջին անգամ դիմացնիս ելած
բանը զանազանութիւնն է այն երեւութից՝ որ մեր
ներսը կան և արագ արագ իրարու կը յաջորդեն :
Մտքերնիս ամէն վայրկեան մէկ գաղափարէ միւսը,
մէկ զգացմունքէ ուրիշ զգացմունք կ'երթայ : Ծանր
պարագաներու տակ՝ հակառակ յուզմանց մէջ, սիրոյ
և ատելութեան, բարկութեան և գթութեան, վրս-
տահութեան և անյուսութեան մէջ կը տատանուիմք
կը մնամք, կը տեսնեմք՝ որ մեր ներսը կռիւ մը կայ,
և կարծես՝ թէ բնութիւննիս հակասութիւններէ
հիւստածք մ'է : Սակայն, երբոր աւելի խորը իջնեմք,
պիտի տեսնեմք՝ որ առերեւոյթ այս խառնակու-
թեանց ներքեւ սքանչելի միաբանութիւն մը կայ :
Երբ կարողութիւնները՝ որքան այլեայլ են՝ դէմ
ընդդէմ նպատակի չեն հայիր, մէկուն առաւելումը
միւս երկու կարողութեանց առաւելման արդելք
չ'ընկիր : Զգայականութիւնը իմացականութիւն կը
գրգռէ և կը կենդանացնէ և ոչ թէ կը խեղդէ, ի-
մացականութիւնը զգայականութիւնը կը պարզէ ա-
ռանց եղծանելոյ, և կամբը՝ որքան որ երկուքէն
խորհուրդ կ'առնէ և կը թերադրուի, սակայն դար-

ձեալ նոյն իսկ թերադրութեանց մէջ աղատօրէն որոշելու իշխանութիւնը իրեն կը վերապահէ : Բնական այսպիսի միաբանութիւն մը կայ այս զանազան կարողութեանց մէջ . ապա թէ ոչ անիմանալի բան մը կը դառնայ մեր հոգեբանական կեանքը :

Բ. — Միշտիւն արժաթի կամ սկզբան կարողութեան հետեւ : Տեքարթի փիլիսոփայութեան շէնքը հաստատուն հիման վրայ նստեցնելու համար՝ ուղեց մտքէն դուրս նետել ամէն այն գաղափարք և ծանօթութիւնք՝ որք իրեն երկրայելի կը թուէին . առաջին անհերքելի եղելութիւն խորհելը նկատեց և կադնեցաւ հոն : Բայց անմիջապէս ալ նկատեց՝ որ խորհելը յառաջ չ'կրնար գալ մինչև խորհող ենթակայ մը դոյլ չըլլայ, և դրաւ սկզբնակէտ մարդկային գիտութեան սա հռչակաւոր եղաւածք . *je pense, je suis* :

Ապաքէն անկարելի էր որ ճանչնամք, զգամք և կամիմք՝ մինչև որ այս գործերն երեւան բերող կարողութիւնն չը վերաբերի մէկ սկզբան կամ արմատի, էակի կամ գոյացութեան՝ իրեւ կեդրոնի մացական կեանքի : Ինչպէս որ ձև, շարժումնք, և այլ նիւթեղէն հանդամանքներ ըմբռնելու համար պէտք է որ ձևացեալ շարժական, ճաշակաւոր, հընչական և այլն մարմիններ լինին, սոսկալէս ալ զգայութիւն, յիշողութիւն և յօժարութիւն կենալու համար՝ պէտք է որ զգացող, յիշող, և կամեցող էակ գրտնուի :

Եթէ կայ աներկբայելի բան մը՝ այն ալ այս սկզբան միութիւնն է : Հոգեբանական կեանքի երեւոյթները բաղմադիմի են, բայց անոնց արմատը կամ սկիզբը

բը մէկ է : Յայտնի կ'զգամք մեր մէջը՝ թէ խորհուրդը մէկ մասին՝ զգացումը միւս մասին՝ կամքը ուրիշ երրորդի մը յատկութիւնը չէ, այլ մէկ էակի գործողութիւն՝ և մէկ էակի կարողութիւններ են բոլորն ալ : Խեղքերնիս այս մասին, ինչպէս ուրիշ ամէն բանի մէջ, համաձայն է մեր ներքին զգայութեան վկայութեանը : Եթէ հոգին բաժանեալ մասնց բովանդակումն եղած լինէր՝ անկարելի կ'ըլլար հասկնալ՝ թէ ինչ է ուրեմն մեր կարողութեանց այս սքանչելի միաբանութիւնը, միաբանութիւն մը՝ որ աւելի յայտնի կ'ըլլայ երբ զարգացեալ կ'ըլլան բոլոր կարողութիւններն ալ . ասկէ զատ մի քանի ուրիշ առանձին գործողութիւններ ալ կան՝ ինչպէս են բաղդատութիւն և դատումն՝ որ նոյնպէս անհասկանալի պիտի լինէին : Բաղդատութիւնը կը պահանջէ որ կեդրոն մը կենայ՝ ուր բաղդատելի գաղափարները դումարուին . ամէն դատումն կը պահանջէ՝ որ ազատութիւն մը կենայ վճռող : Զգայականութիւնն ալ կը պահանջէ՝ որ զգացող ենթակայն միայն մէկ ըլլայ : Կազմադէտք կը հաստատեն, օրինակի համար՝ թէ տեսողական ջիւն ու լսողականը շատ մը խոշորացուցով տեսնուելիք ներթափելի ունին իրենց մէջ՝ որոց իւրաքանչիւրը յարաբերութիւն ունի անհունապէս փոքրիկութեամբ կամ ձայնի կամ գունոյ հետ : Այս բիւրաւոր միասնական ըմբռնումներ ինչպէս կ'ըլլայ՝ որ կը հաւաքուին, կը կապակցին և ամէնքը մէկէն ձուլուելով միայն մէկ ըմբռնում մը կ'առնեն : Յայտնի բան է՝ որ այս աշխատութիւնն ընող ստեղծական՝ պէտք է որ էապէս պարզ և մի ըլլայ :

Գ. — Մարդիկն անշահաւորութիւնն : Բայց այս են թափայն ո՞վ է . — մեք եմք : Ամէնքս ալ գիտեմք՝ թէ գիտակցութեան երևութից ներքեւ եղած արմատին կամ սկզբան մէջ մեք կամք . որովհետեւ այս երեւոյթները մեր երեւոյթներն են, մեք եմք որ կը ճաշակեմք, կը դատեմք, կ'ուզեմք և կ'զգամք մերթ ուրախութիւն, մերթ տրտմութիւն, հեշտութիւն և ցաւ, երկիւղ և յոյս . ասոր համար այս սկիզբը կամ արմատը կ'ըսուի ինչ կամ Անշահաւորութիւնն և հոգին ինչպէս նաև հոգի, երեք այս բառերը եւ, անշահ, հոգի՝ հոմանիշ են, թէպէտև հոգի ըսելով կը հասկցուի մասնաւորապէս վերացաբար նկատուած հոգեղէն էակը, իսկ եւ կամ անշահ կ'ըսուի ինքիւր վրայ ծանօթութիւն ունեցող ոգեղէն էակը : Եւ, հոգին, անշահ էական գործողութիւն ունի, և որոյ զգացումն և էութիւնը իրար խառնուած են, գոյ ըլլալը՝ ըստ մեզ գործելն է . մեր էութեան հիմը միայն խորհելը չէ . այլ խորհել և գործել միանգամայն, որով կը բարձրանամք հասարակ կենդանեաց կամ անասնոց դասէն : Անասունք թէպէտև մութ զգայականութիւն մ'ունին, սակայն որովհետև չեն մտածեր զգացածնուն վրայ, այլ ամէն բան ասոնց համար շփոթ ապաւորութիւններ են, ուստի անձնաւորութիւն չունին, այս աշխարհի մէջ հոգին միայն անձնաւորական էութիւն ունի, որովհետև իւր գործողութեանց վրայ ծանօթութիւն ունի, և տէր է կարգադրելու, վասն որոյ իւր շրջապատի բոլոր աւարկայններէն կը տարբերի : Հոգւոյն համար համօրէն տիեզերքը երկու մեծ տարբերութեան բաժնուած է, եւ և՛ — նոյ կամ անշահաւոր և շահաւոր :

ԳԼՈՒԽ ԺԳ.

Աննիւթականութիւն ոգւոյ . — Խտիրն՝ որ ընդ հոգի եւ ընդ մարմին . — Միաբանութիւն երկոցուն . — Օրէնք միաբանութեան . — Հոգւոյ եւ մարմնոյ տարբերութիւնը ուրացող դրութիւնք :

Ա. — Աննիւթականութիւնն ոգւոյ : Հոգին աննիւթ կամ հոգեկան էակ է ըսելով կը հասկնամք՝ թէ հոգին գոյացութիւն մ'է որոշ 'ի մարմնոյ . մարմնոյ պէս նիւթեղէն չէ, այսինքն ծաւալ, պնդութիւն, գոյն և այլն չ'ունի, այլ հոգեղէն է՝ այսինքն խորհող է : Հոգին երկու գլխաւոր էական ստորոգելիքներ ունի՝ որովք կը հաստատուի իւր աննիւթականութիւնը կամ ոգեղէն ըլլալը, որք են պարզութիւն և անշահութիւն :

1. Հոգին պարզ է, առանձինն է, այսինքն նիւթոյ պէս բաժանելի մասերէ չինուած կամ բաղկացած գոյացութիւն չէ : Ինչ այլանդակ բան է երթադրել, օրինակի համար, շատ մը եւ քով քովի կեցած, ինչպէս են մարմնոյ մասունքները, կամ ինչ անպատեհ բացատրութիւն է ըսել այս ինչ անձին կեսը կամ քառորդը՝ ինչպէս կ'ըսենք հացին կեսը կամ չորրորդ բաժինը :

2. Հոգին անշահ է, անփոփոխ է, այսինքն չըփոխուիր, երեկ ինչ որ էր՝ այսօր ալ նոյն է, այսօր ինչ որ է՝ վաղն ալ նոյն պիտի լինի :

Մեր գիտակցութիւնը և յիշողութիւնը կը վկայեն՝ թէ նոյն և անփոփոխ եմք . գիտակցութիւնն իսկ կ'իմացնէ՝ ինչ որ եմք հիմայ , յիշողութիւնն իսկ կ'իմացունէ՝ ինչ որ էինք յառաջ , և ասոնց երկուքին վկայութիւնը մէկտեղ դալով՝ կ'իմանամք՝ թէ առաջ ինչ որ էինք՝ հիմայ ալ նոյն եմք :

Ապաքէն , կարողութիւնն իսկ կը զարգանան , գաղափարն իսկ փոխուին , ճաշակն իսկ առջի պէս չը մնար , վարքերն իսկ եղական հակասութիւններ կ'ունենան . սակայն մտաց և սրտի այս բարեշրջումներու մէջ մարդկային անձնաւորութիւնը չի փոխուիր՝ չ'այլ կերպիւր . նոյն տղայն է՝ որ երիտասարդ կ'ըլլայ , նոյն երիտասարդն է՝ որ մարդ կ'ըլլայ , նոյն մարդն է՝ որ ծեր կ'ըլլայ , կենաց ամենէն վերջին շրջանի մէջ ալ , վաթսուն՝ ութսուն տարի յառաջ քալել , խօսիլ , գրել սկսող անձը մի և նոյն մեք եմք :

Բ . Տարբերութիւն հոգեայ և մարմնայ : Մարմինը պարզ չէ , այլ անծանօթ մի զորութիւն բաժանակից մասերով զայս իրար բերած բարկացուցած է : Յիրաւի կ'ըսեմք՝ մարմնն է , ինչպէս կ'ըսեմք՝ հոգին է , անշուշտ , բայց մարմնայ միութիւն ըսուելը ըկ անուանական է , և ոչ էական . մարմնայ դոյացութեան չի յարմարի միութիւն անունը տալ , որովհետեւ շատ են :

Մարմինը նոյն չէ , վայրկեանէ վայրկեան շարունակ կը փոխուի : Կազմադէտները կը հաստատեն՝ թէ սահմանեալ ժամանակի մը մէջ մեր գործարանաց գոյացութիւնը բոլորովին կը նորոգուի : Մարմինը թէպէտ և մէկ աստիճան գործօնեութիւն ունի , բայց ինքնագործ՝ մանաւանդ թէ ազատ չէ՝ չարժան մէջ ինքնօրինութիւն չ'կայ , եթէ չարժի և

եթէ չարժէ՝ կատարած գործը միշտ կոյր և անգիտակցական է :

Իսկ հոգին մի , նոյն և իշխան է իւր գործողութեանց , ուրեմն հոգին մարմին չէ կամ նիւթեղէն չէ : Տեքարթ ալ հոգեայ և նիւթոյ վրայ մեր ունեցած այս գաղափարները վերլուծելով՝ կ'եղրակացունէ՝ թէ արդարեւ հոգին մի , նոյն և ինքնօրէն գործող է . ինչ է հոգին . — բան մը՝ որ կը խորհի , կ'ըսէ Տեքարթ . այսինքն կը կասկածի , կ'իմանայ , կը հաստատէ , կը ժխտէ , կը կամի , կը դժկամակի , կ'երեւակայէ , կ'զգայ — և ինչ է նիւթը կամ մարմինը . — բան մը՝ որ ծաւալ ունի , կը գիմակալէ , կը ձեւանայ , կը շարժի , ձայն կը հանէ և այլն . քիչ տառերութիւն յատկութեանց են այս բաները . ինչ հանդիսութիւն կայ , օրինակի համար , խորհրդայ և գունոյ մէջ , ձայնի և հեշտութեան մէջ , մարմին ըսուած այս գործարանաւորեալ զանգուածի տարածութեան , և հոգեայ պարզութեան ապացոյցները հաւաքող մեր այս խորհրդածութեան մէջ : Այն՝ որ դոյացութիւն է՝ իրեն յատկութիւնները պիտի ունենայ , եթէ այլ են մարմնայ յատկութիւնները և այլ հոգեայ , կամ թէ երկոցուն մէջ բնաւ հանգիստութիւն չ'կայ , ուրեմն հոգին 'ի մարմնէ տարբեր գոյութիւն մ'է , գոյութիւն ոգեկան :

Գ . — Հոգեայ և մարմնայ տարբերութեան ուսացողներուն դրոշմանց հերքումն : Արեւելականութիւն , դրաւականութիւն : Պայլ , Սկիզբիկեանն Պայլ , կ'ընդունէր՝ թէ մեր հոգեայ ոգեկանութեան ապացոյցները երկրաչափական ապացուցից չափ ճիշդ են : Սակայն , հռչակաւոր դպրոց մը՝ որ ամէն բան նիւթեղէն համարելուն համար

կ'ըսուէր Նիւթակրօն . այս յայտնի ճշմարտութիւնը կուրանայր , այս դպրոցն էր 'ի հնումն Եպիկուրոսի և լուկրեալիոսի դպրոցը , 'ի նորումն , Հօպպէսի , Կուլէնի , Լամբերի . Օլպախի և այլոց դպրոցը , և վերջերս Պիւխնէր և Մօլեւքօթ , որոց գրքերը այնչափ համբաւ առին :

Նիւթակրօնից խիստ մերձաւոր ուրիշ գրող թեան մը Ջատագովներ ալ կան Դրակա՛ ըսուածները , որոց սովորութիւնը կամ վարդապետութիւնն է չ'փնտուել՝ թէ ի՞նչ են ըստ ինքեանց Էութիւնները և պատճառները , և թէ ի՞նչ է նիւթը և ի՞նչ է հոգին , այլ փնտուել և որոնել միայն իր կամ եղելութիւն՝ որ փորձառութեան ներքե կ'իյնայ . և որովհետեւ միայն այն իրերն կամ եղելութիւններ կը փնտուեն և կարեւորութիւն կուտան՝ որ նիւթական են , ուստի խորհրդածութեան եղելութիւններն ալ ուղեղի տպաւորութեան կ'ընծայեն . յայտնի բան է՝ թէ սոքա առաջիններէն տարբեր չ'են . Ուրեմն երկու մոլար վարդապետութեանց դէմ միանգամայն կը նանք հանել մեր ապացոյցները 'ի հաստատութիւն գոյութեան հոգւոյ :

1⁰. Նիւթակրօնից ամենէն հին և գլխաւոր առարկութիւնն այն է՝ թէ հոգին կը զարգանայ մարմնոյ հետ , և բաժանորդութիւն ունի անոր ամէն շարժմանց մէջ . տկար է 'ի տղայութեմ և 'ի ծերոջ , զօրեղ 'ի հասունացեալ հասակի , ժողով և կենդանի յառողջութեան , դանդաղ և իբր ճմլեալ հիւանդութեան ժամանակ : Ապաքէն , հոգին մարմնոյ հետ միացեալ վիճակի մէջ՝ ընդհանրապէս կ'ընթացակցի մարմնոյն , և գործարանաց վրայ ինկած փոփոխմանց կ'ենթարկի : Բայց այս օրէնքը չափ մը բացառու-

թիւններ չ'ունի . քիչ տղաքներ կան՝ որոնց իմացումը կանխէ քան զմարմնական զարգացումն : Նոյնպէս չ'կան միթէ ծերեր՝ որ մինչև մարմնոյ փտած վիճակը իրենց մտացիութիւնը և աշխոյժը պահեն անյաղթելի 'ի տարեաց և 'ի հիւանդութենէ : Դիցուք՝ թէ այս մասին յաճախ անդամ մէջ բերուած օրինակները այնչափ կարեւորութիւն չ'ունենան , փորձուած ճշմարտութիւն է սակայն՝ որ նոյն և մի պատճառներ ուրիշ կերպ կը գործեն հոգւոյն կամ իմացական արմատին վրայ՝ որ մեր մէջը կայ , և ուրիշ՝ մեր գործարանաց վրայ : Յաջող կամ՝ ձախող լուր մը , օրինակի համար , մեր հոգին չափազանց յուզման մէջ կը ձգէ , բայց գործարաններուն համար այս լուրը ի՞նչ է . տկար չչուկ մը՝ որ թեթևօրէն դըրդեց մի մաշկ կամ մի թաղանթ :

Կ'առարկեն՝ թէ մեր իմացական գործողութիւնները միշտ կ'ընկերանան գործարանաց մէկուն շարժմանը և չ'կայ գիտակցութեան և կամ զգացման եղելութիւն մը և խորհուրդ մը՝ որ այս պայմանէն դուրս մնայ , Սակայն այս առարկութիւնն ալ ոչինչ է : Օ՛ն , ընդունիմք՝ թէ ճշմարտիւ կայ այս օրէնքը մեր բնութեան մէջ , սակայն գործարանաց երեւոյթներուն և խորհրդոյ երեւոյթներուն մէջ այնքան որոշ է տարբերութիւնը , այնպէս որ գործարանաց երեւոյթը խորհուրդի , խորհրդոյ երեւոյթն ալ գործարանաց չ'ենք կրնար տալ , և ոչ երկուքը մէկ արմատի կամ սկզբան ընծայել : Գործարանագէտը թող կարոց և մանրացոյց 'ի ձեռին՝ մարդկային մարմնը կացուցանող այնքան նրբաթելերը մի առ մի թուէ , այն թելերուն դողդոջումը դիտէ , և ջանք ընէ երևան հանել ինչ յարաբերութիւն որ դրեր է Արարիչն իւ-

ըրաքանչիւր խորհրդոյ և իւրաքանչիւր գործարա-
նական շարժմանց մէջ, բայց տակաւին հարկ պիտի
ըլլայ բացատրելու՝ թէ ինչպէս երկրորդը կը յաջորդէ
առաջին շարժման, ինչպէս գորդողովումը կը փոխուի
ի զգացումն հեշտութեան և ցաւոյ, երկիրդի և սիրոյ,
դատման և կամաւորական գործոյ : Պատճառն որ՝
ասոնք այնպիսի եղելութիւններ են՝ որ մէկ կերպիւ
չեն ձանջցուիր, և ինչ կերպ որ են գործարանական
երևոյթներն՝ այնպէս չեն, և կը հաստատեն՝ թէ մեր
ներսը ոգեղէն սկիզբ մը կայ :

Յ. Գործարանագէտը կան, որ կ'ըսեն՝ թէ ու-
ղեղն է խորհրդոյ գործադրը և մտածող գոյացու-
թիւնն սա իսկ է : Կապանէս բժիշկը հռչակաւոր
գիրք մ'ունի՝ որ կը ճառէ մարդուս ֆիզիոլոգիան
և բարոյական վերաբերութեանց վրայ, հետևեալ
անոռնի խօսքերը գրած է՝ որ պատիւ չ'բերին
իւր գիտնական արժանեաց . — Տպաւորութիւն-
ները, կ'ըսէ, ուղեղն հասնելով՝ ուղեղին գործել
կուտան, ինչպէս կերակուրը ստամոքսի մէջ իջնե-
լուն պէս, սա կը գրգռուի զտել և մարսել : Ուղեղն
ալ այս կերպով կը մարսէ ընդունած ապաւորու-
թիւնները, և գործարանի պէս խորհրդոյ զտումը և
մարսումը դուրս կը հանէ : Այս բժիշկին՝ ոչ պիտակ
բացատրութեան բսելիք ունիմք, թէ պէտեւ ողջմը-
տութիւնը կը բողբէ՝ թէ ինչ այլանդակ է յանպա-
տեհ հանգիստութենէ բացատրել ուղեւ իմացակա-
նութեան գործողութիւնները, և ոչ հակասութիւն-
ները մէջ պիտի բերեմք կազմադիտաց՝ որ խորհ-
րոյ ուղղային պայմանաց վրայ անդամ իրարու հետ
համաձայն չեն, և չեն գիտեր՝ թէ խորհուրդը ուղե-
ղին հաատրէն կախումն կունենայ, թէ ծանրութե-

նէն, թէ ձեւն, թէ ծալքերուն թիւն և խորու-
թենէն, և թէ տարրալուծական բաղկացմանն :

Խորն իջնեմք խնդրոյն . չի կրնա՞ր ըլլա՞ր որ ու-
ղեղը առանց խորհրդոյ նոյն իսկ գոյացութիւնն
ըլլալու՝ գործիք եղած ըլլայ անոր, ինչպէս ականջը
գործարան է լսելոյ, և ձեռքը գործիք է ուղած ա-
ռարկայնիս բռնելու : Ուղեղը մարմնոյ ուրիշ մասանց
պէս սոսկ գումար մ'է մասնիկներու՝ որ ժամանակ
անցնելով կը նորոգուին, հետեալպէս չ'ունին ոչ միու-
թիւն, և ոչ նոյնութիւն . նիւթոյ ընդհանուր տե-
սակէն է, այսինքն ծաւալ ունի, գոյն ունի, դիմա-
հար է և այլն, և չ'ունի ինչ երբէք այն որակութիւն-
ներէն՝ որ զհոգին կը տարբերեն ի նիւթոյ : Ուրեմն
ինչպէս ուղեղը մտածող ենթակայն կամ էութիւնը
կրնայ ըլլալ :

Վերջին ժամանակներս նիւթակրօնութիւնը
կ'առարկէր՝ թէ տակաւին չենք գիտեր՝ թէ ինչ են
նիւթոյ բոլոր հանգամանքները, բայց պիտի գիտ-
նամք . Աստուած ամենակարող կրնայ մտածելոյ կա-
րողութիւն տալ մարմնոյ : Լոք փիլիսոփայի դժպա-
տեհ սոյն բարեպաշտութիւնը աւելի արժէք տուաւ
այս հիմնապէս սխալ երկբայութեան : Հակասութիւն
է ենթադրել թէ ծաւալ ունեցող ենթակայն, այսին-
քն սոյն՝ որ բաղկացու և փոփոխական է՝ խորհուրդ-
կունենայ, զի խորհող էակը միութիւն և նոյնու-
թիւն կամ անփոփոխութիւն պիտի ունենայ : Աստ-
ուած ամենակարող է՝ բայց հակասող չէ . չ'ընէր,
օրինակի համար, որ բոլորակի շառաւիղներ անհա-
ւասար լինին, մէկ կետէն միւսն ամենէն երկարը ու-
ղիւ գիծն ըլլայ, այսպէս ալ չը կրնար Աստուած
նիւթոյ մէջ ոգեղէն տարր կամ խորհրդածութիւն

դենը՝ զի հակասութիւն է հոգւոյ կամ խորհրդոյ բոլոր գոյական հանգամանաց :

4. Յունաստանի մէջ Արիստոքսէն անուն նիւթաիրօն մը , որ երաժիշտ և փիլիսոփայ էր միանգամայն , կ'առարկէր՝ թէ ինչպէս որ նուագարանի մէջ ներդաշնակութիւնը կը գոյանայ շատ մը հնչումներէ և առանձին ոչ մէկուն մէջն է , այլ յամենեւին առ հասարակ , այսպէս ալ հոգին ուրիշ բան չէ՝ այլ միայն արդիւնքը մեր կազմուածքին , կամ հետեանք մարմնոյն վարած պաշտօններուն : Այս երթադրութիւնը Արիստոքսէնէն յառաջ ալ կար . սակարարութեամբն առած ըլլալու է այս այլանդակ գաղափարի վերջիշումը : Պզտօն Սոկրատայ բերնով կը հերքէ այս երթադրութիւնները : — Ապաքէն , ինչ է ներդաշնակութիւնը : Մի , պարզ , նոյն էակ՝ կամ գոյութիւն է : Բայց ո՞վ կրնայ երեակայել՝ թէ ներդաշնակութիւնը գիտակցութիւն ունի , կրնայ գիտնալ՝ թէ երէկ ինչ որ էր՝ այսօր ալ նոյնն է . ներդաշնակութիւնը կրնայ զգալ , մտածել , ուղիւ կրնայ վէճի մտնել զինքը կազմող յատուկ մասերուն հետ , ձայնի և ձայնն հանող գործարանին հետ : Նոր ժամանակի մէջ ալ այս կարծիքն ունեցողներ կան և կ'ըլլան , բայց ամենուն ալ բաւական է Պլատոնի այս հերքումը :

այլ
ան.

Դ. • Զանազան կարծիքներ հոգւոյ և մարմնայ միացման վրայ : Հոգին և մարմնին իրարմէ տարբեր բաներ են , սակայն ինչ է երկոցուն միաբանութեան կէտը , միութեան՝ առանց որոյ կարելի չէ հոգւոյն մնալ այս երկրաւոր կենաց մէջ . ինչպէս կրնանք բացատրել թէ բնութեամբ աննման երկու գոյացութիւններ այս .

չափ սերտիւ կրցեր են կապակցել իրարու հետ , մինչև այս կենդանի երթակայն ձևացունել՝ որ ոչ հոգի է բոլորովին հրեշտակի պէս , և ոչ ինիւթոյ բաղադրեալ է անասունի պէս , այլ հոգեղէն և նիւթեղէն միանգամայն է , և կ'ըսուի մարդ : Այս կէտին վրայ նոր ժամանակի փիլիսոփայք ալ՝ Տեքարթ , Մալպըրանշ , Սպինոզա , Լէիբնեւտիոս , Էւլեր և այլք շատ յոգնեցան . Տեքարթ և անոր աշակերտք կրսեն՝ թէ հոգի և մարմին , ըստ կարգադրելոյ ամենիմաստ Նախաինամութեան , կենաց ամէն ընթացից մէջ երկու միշտ հանգէտ գիծեր բռնած կ'երթան , սակայն բնութիւններն միշտ տարբեր է իրարմէ : Հոգին՝ որ միայն խորհուրդ է՝ չի գործեր մարմնոյ վրայ , մարմինք իրենք իրենց վրայ ալ չեն գործեր . բայց Աստուած հոգին այնպէս ըրեր է՝ որ մարմնոյ շարժմանց հետեւի , և մարմնոյ շարժումն տուեր է՝ որ հոգւոյն կամաց հետեւի : Տեքարթի վարկածին մէջ սա սկզբունքը կայ՝ թէ իւրաքանչիւր գոյացութիւն ոչ այնքան պատճառ է՝ որքան առիթ այն կերպաւորմանց՝ որ կը գործածուի երկու գոյացութեանց մէջ ալ : Ասոր համար փիլիսոփայութեան պատմիչները կարդեսեան այս վարդապետութիւնը համարած են երթադրութիւն Արիստոքսէնի պատճառաւ :

Լէիբնեւտիոս կ'ըսէր թէ մարմին և հոգի , իրենց յատուկ կեանքը պահելով հանդերձ , այնպէս տրամադրուած են՝ որ իրարու յարմարին , ինչպէս երկու բարեյարդար ժամացոյց՝ որ միեւնոյն ժամը կը յուշեն երկուքն ալ : Այս յարմարութիւնը աշխարհէ իսկ վաղ է , հիմը Աստուածային իմաստութեան խորհրդոց մէջ է : Լէիբնեւտիոսի բացատրութեան նայելով՝ հոգւոյ և մարմնոյն երդաշնակութիւնը Նախապէս է և կամ Նախակարգեալ :

Ուրիշ փիլիսոփայներ ալ ըսած են , ինչպէս Միգրիացի կուսութիւն , թէ միջնորդ գոյացութիւն մը կայ հոգւոյ և մարմնոյ մէջ , որ կ'ըսուի Շէնէ-Ֆէլդ-ը , որ կը միաբանեցնէ հոգին նիւթոյ հետ՝ երկուքին բնութեան մէջ մտնելով :

Աւելի քովորական վարդապետութիւն մ'ալ կայ Պիէ-Է-Լան Դերբի-ի վարդապետութիւնը , որ կ'ընդունի՝ թէ մարմինն հոգւոյ վրայ հոգին ալ մարմնոյ վրայ ուղղակի ներդործութիւն կ'ընեն , այս ալ չափազէտ Եւլերի կարծիքն է :

Ամէն այս գրութեանց դէմ շատ ըսելիքներ կրնան ըլլալ : Ինչպէս կարելի է՝ որ մեր անձնաւորական աղատութեան զգացման յարմարին առթիւ կան պատճառաց և նախակարգ դաշնակութեան վարդապետութիւնները : Չեւքս շարժելու աստեղ , օրինակի համար , կրնամ համոզուիլ՝ թէ այս շարժման անկախ պատճառը ես չեմ , կամ երբ ոտքս քարին զարնուի , ասկէջ յառաջ եկած դաւը՝ զոր զգացի՝ կրնամ կասկածիլ թէ զարնուածքին անմիջական արդիւնքը չէ : Փիլիսոփայական ներդործման վարդապետութիւնն ալ ոչ պակաս հեռու է ողջմտութենէ : Մարդկային աղատութեան վտանգ չ'կայ այս ենթադրութեանց մէջ , բայց դոհացուցիչ բացատրութիւն մը չէ : Հոգւոյ և մարմնոյ միացման ինդիւրը բնախօսական և բարոյական շատ մը օգտակար դիտողութիւններ երևան կրնան հանել , բայց դժբաղդաբար բնաղանցադիտութիւնը բան մը չէ կրցած ըսել այս մասին : Կերևի՝ թէ այս միացման խորհրդաւոր պատճառը յաւիտեան ծածկեալ պիտի մնայ , ինչպէս շատ մը գաղտնի թէութիւններ կան ասիւզերքի մէջ՝ որ ծածկեալ են : Սակայն հոգ չէ՝

որ այս մասին հաստատուն վարդապետութիւն մը չենք գիտեր , նախախնամութիւնը ինչ որ հարկաւոր է մեզ գիտել՝ զայն իմացուցած է , բաւական է այն . այսինքն թէ մենք գոյութիւն ունիմք , աղատութիւն ունիմք , բոլոր էութիւննիս մարմնաւոր չէ , այլ իսկապէս զորութիւն եմք մի նոյն և զարդաբեալ բանականութեամբ և աղատութեամբ :

Ե . Մարդոց Կարգերու-Մէջն անասուններէն : Մեր կազմուածքին նայելով՝ էապէս տարբերութիւն չ'ունիմք կենդանիներէն՝ մանաւանդ երբ անոնց վերագոյն կարգիներուն հետ բաղդատուիմք : Նոյն պէտքեր ունիմք , նոյն գործարաններ . և ով որ անդամահատի կտրոցով և մանրացուցիւ դիտէ՝ գործարանաց մէջ տարբերներու ալ տարբերութիւն չ'ըպիտի գտնէ : Ասոր համար գործարանադիտութեան պարապողներ անասնոց վրայ գործողութիւններ կատարելով՝ մարդոց կազմուածքին վրայ շատ բան տրված են : Բայց ինչ են այն բաները՝ որ աշխարհի վրայ միայն մարդն ունի : Ահաւասիկ . Նյութաբանութիւն Կենդանի և հոգեբանութիւն Կարողութիւն սեփականելոյ այս գաղափարները , զատելոյ ասոնք մասնաւորներէ՝ որոց հետ որ միացած են , բարձրացնելոյ իրենց վերացական ձևին՝ որ նոյն ինքն թէութիւնն է Գիտութեան :

Շատ մը ուրիշ գաղափարաց հետ ունիմք գաղափար Գիտելոյ Կարողութեան՝ յորմէ կախեալ են աշխարհ և մարդ , մէկ խօսքով գաղափար Աստուծոյ , որ միայն թէութիւնն է Կրօնի :

Աստուծոյ գաղափարի հետ ունիմք Զանգեղանի Բարոյ և Կրօն , պարտուց և անաքինութեան , որ միայն անին է Բարոյական :

Որքան ուշադրութեամբ դիտեմք՝ ասոնց նման բաներ չենք կրնար գտնել կենդանեաց մէջ։ Տեքարթ սխալեցաւ յիրաւի ըսելով թէ կենդանիները պարզապէս մեքենայներ են, զի մեքենայներն ասոնց ըրածներն չեն կրնար ընել, մէկ աստիճան զգացմունք և ծանօթութիւն ունին, միայն թէ բոլոր ունեցածնին միմիկն դադարաւորներ են, որ մարդոց ունեցածներնուն չեն կրնար բնաւ նմանիլ։ Ասոր համար է՝ որ կենդանիները չեն խօսիր։ Ինչ որ յայտնել ուզեն՝ անյօշաւոր աղաղակով կը յայտնեն, որ, ինչպէս դիտեմք, յանհունա տարբեր է մարդոց բարբառէն։ Մարդուն գերազանցութիւնը առաջուցանող ի՛նչ նշան պէտք է փնտռել։ ամէն օր մարդկային հանճարը նոր նոր կը ճարտարէ, իսկ կենդանիք իրենց բնազդման մէջ անշարժելի կեցած են։ — Մարդիկ, իրենց աշխատութեամբք, կ'ըսէ Պիւֆֆօն, ճախիններ ցամքեցուցին, գետեր պարփակեցին, անտառներ պայծառացուցին։ Երկնային շարժումներ իմացան, նկարեցին, աշխարհ մեծ ցաւ, արարիչը պաշտեցաւ, դիտութեամբ ծովեր դնալի եղան, լերինք հերձան, ժողովուրդք իրարու մերձեցան, նոր աշխարհ երևան եկաւ։ Վերջապէս աշխարհիս ո՛ր կողմն որ երթաւ՝ մարդուն կաբողութեան կնիքը պիտի տեսնես։ —

Եզրակացունեմք Պօսիւէի հետ։ — Անպիտակ և անզգամէ այն մարդն՝ որ ինքզինք անասնոց կամ անասունք իրեն կը նմանցունէ։ —

ՀԱՄԱՌՈՒՑ ՓԻԼԻՍՈՓԱՑՈՒԹԻՒՆ

Ներածութիւն 44

ՄԱՐԱ ՄԱՅՅԻՆ

ՀՈԳԵԲԱՆՈՒԹԻՒՆ

Տարբերութիւն Մարդակազմական և Հոգեբանական եղելութեանց	20
Կարողութիւն Հոգւոյ Զգայականութիւն	20
Բաղադր. Զգայականութեան, Զգայութեան, Զգացմանց, Բնազդմանց, Հակամիտութեանց, Կրից	55
Իմացականութիւն Ներքին զգայութիւն կամ գիտակցութիւն Արտաքին բովանդակ	44
Գաղափարաց զրոյ առ հասարակ Գաղափարութիւն դասակարաց Մտաբանութեան դասակարաց Այլ և այլ առարկաներ այս մասին	54
Առաջին ծանօթութիւնք, կամ առաջ և սկզբունք բանականութեան	66
Իմացական գործողութիւնք Յիշողութիւնք Լծողութիւն դադարաւորաց Երեւակայութիւն	74
Գործողութիւն իմացական կարողութեանց զրոյ Ուշադրութիւն Բաղադր. գործողութիւն Ընդհանրացում	88
Գաղափար Իմաստաբարութիւն	96
Յաղագս նշանաց և խորհուրդնիս բացատրող բարբառոյ	104
Յաղագս գործոյ և զանազան յատկութեանց նորա Կամք Բնազդում Սովորութիւնք	124
Բարոյական ազատութիւն կամ անձնիշխանութիւն Բացայայտութիւն ազատութեան Հերքում ազատութիւն Ուրախացող գործողութիւն Հակառակութիւն Սահմանականութիւն	154
Միաբանութիւն կարողութեանց Հոգւոյ Միութիւն արմատի այս կարողութեանց Անձնաւորութիւն մարդոց	145
Աննիւթականութիւն ազգւոյ Խորին՝ որ ընդ հոգի և ընդ մարմին Միաբանութիւն երկոցուն Որէնք միաբանութեան Հոգւոյ և մարմնոյ տարբերութիւնք	148

STUDY OF THE

STUDY OF THE

STUDY OF THE

STUDY OF THE

STUDY OF THE

1041

2013

0025272

ՀՀ Ազգային գրադարան

NL0025272

